

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI BÖLÜMÜ

IRK BİTİĞ
(Gramer İncelemesi)

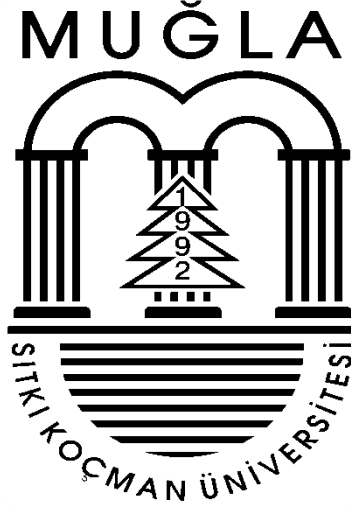
-BİTİRME ÇALIŞMASI-

HAZIRLAYAN
Gençali UĞUZTEMUR

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ali AKAR

MUĞLA
Mayıs 2015

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI BÖLÜMÜ

IRK BİTİĞ
(Gramer İncelemesi)

-BİTİRME ÇALIŞMASI-

HAZIRLAYAN
Gençali UĞUZTEMUR

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ali AKAR

MUĞLA
Mayıs 2015

Bu bitirme çalışması:..... günü aşağıda adı geçen jüri üyeleri huzurunda savunulmuş, oy birliği/çokluğu ile ret /kabul edilmiştir.

Üye

Üye

Üye

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	4
ÖN SÖZ	7
ESKİ UYGURCA	8
UYGURLARIN KULLANDIKLARI ALFABELER	9
ESER HAKKINDA GENEL BİLGİ	9
IRK BİTİG'İN İÇERİĞİ	10
ŞEKİL BİLGİSİ	12
1. İSİMLER	12
1. 1. İSİM TÜRETME (YAPIM) EKLERİ.....	12
1.1. 1. İSİMDEN İSİM TÜRETME EKLERİ:	12
1. 1. 2. FİİLDEN İSİM TÜRETME EKLERİ:	13
2. İSİM ÇEKİM EKLERİ	15
2. 1. ÇOKLUK EKLERİ	15
1. 2. 2. İYELİK EKLERİ	15
1. 2. 3. BİRLEŞTİRME (BAĞLAMA) EKİ.....	16
1. 2. 4. İSİM HÂL EKLERİ	17
1. 2. 4. 1. YALIN HÂL:	17
1. 2. 4. 2. İLGI HÂLİ	17
1. 2. 4. 3. YÜKLEME HÂLİ	17
1. 2. 4. 4. YÖNELME HÂLİ:	18
1. 2. 4. 5. BULUNMA HÂLİ:	18
1. 2. 4. 6. AYRILMA HÂLİ:.....	18
1. 2. 4. 7. EŞİTLİK HÂLİ:	19
1. 2. 4. 8. VASİTA HÂLİ:	19
1. 2. 4. 9. YÖN GÖSTERME HÂLİ:	19
1. 2. 5. AİTLİK EKİ	19
2. SIFATLAR	19
2. 1. NİTELEME SIFATLARI.....	19
2. 2. BELİRTME SIFATLARI	20
2. 2. 1. İŞARET SIFATLARI	20
2. 2. 2. SAYI SIFATLARI	20
2. 2. 2. 1. ASIL SAYILAR:.....	20
2. 2. 2. 2. SIRALAMA SAYILARI:.....	20
2. 2. 2. 3. ÜLEŞTİRME (KATLAMA) SAYILARI:	20
2. 2. 2. 4. BELİRSİZLİK SAYILARI:.....	20
3. ZARFLAR	21
3. 1. YER ZARFLARI:	21
3. 2. ZAMAN ZARFLARI:	21
3. 3. NİTELEME VE DURUM ZARFLARI:	22
3. 4. AZLIK – ÇOKLUK ZARFLARI:	23
3. 5. SAYI ZARFLARI:	23

4. ZAMİRLER	24
4. 1. ŞAHİS ZAMİRLERİ.....	24
4. 1. 1. YALIN DURUM:	24
4. 2. PEKİŞTİRME - DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİ.....	24
4. 2. 1. <i>KENTÜ</i> "KENDİ"	24
4. 2. 2. <i>ÖZÜM</i> "KENDİM", <i>ÖZÜNG</i> "KENDİN", <i>ÖZİ</i> "KENDİSİ, KENDİLERİ"	24
4. 3. İŞARET ZAMİRLERİ	25
4. 3. 1. YALIN DURUM.....	25
4. 3. 2. BULUNMA- ÇIKMA DURUMU	25
4. 3. 3. ARAÇ DURUMU	25
4. 4. SORU ZAMİRLERİ.....	25
4. 4. 1. <i>NE TEG, NETEG</i> "NASIL"	25
4. 4. 2. <i>NEGÜ</i> "NE?"	26
4. 4. 3. <i>NEÇÜK</i> "NASIL?"	26
4. 4. 4. <i>NELÜK</i> "NİÇİN?"	26
4. 5. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ	26
4. 5. 1. <i>KAMAG</i> "HER ŞEY"	26
5. FİİLLER	26
5. 1. FİİL TÜRETME (YAPIM) EKLERİ	26
5.1. 1. FİİLDEN FİİL TÜRETME EKLERİ:	26
5.1. 2. İSİMDEN FİİL TÜRETME EKLERİ:	27
5. 2. ŞAHİS EKLERİ.....	28
5. 2. 1. BİRİNCİ TİP ŞAHİS EKLERİ:	28
5. 2. 2. İKİNCİ TİP ŞAHİS EKLERİ:	29
5. 3. ŞEKİL VE ZAMAN EKLERİ.....	30
5. 3. 1. BİLDİRME KİPLERİ	30
5. 3. 1. 1. GENİŞ ZAMAN:.....	30
5. 3. 1. 2. ŞİMDİKİ ZAMAN:.....	31
5. 3. 1. 3. GEÇMİŞ ZAMAN: <i>{-DI} / {-MİŞ}</i>	31
5. 3. 1. 4. GELECEK ZAMAN ÇEKİMLERİ	32
5. 3. 2. TASARLAMA KİPLERİ.....	33
5. 3. 2. 1. EMİR - İSTEK KİPİ:	33
5. 3. 3. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMLERİ	34
5. 3. 3. 1. GENİŞ ZAMANIN RİVAYETİ: <i>{-(X)R / -AR ER-MİŞ}</i>	34
5. 3. 3. 2. UZAK GEÇMİŞ ZAMAN (BELİRSİZ GEÇMİŞ ZAMANIN RİVAYETİ): <i>{-MİŞ + ERMİŞ}</i>	34
5. 4. BİRLEŞİK FİİLLER	35
5. 4. 1. İSİM YA DA SIFAT + YARDIMCI FİİL.....	35
5. 4. 2. ASIL FİİL + ZARF-FİİL EKİ + TASVİRİ FİİL.....	35
5. 5. EK FİİL (CEVHER FİİLİ)	36
5. 6. FİİLİMSİLER	36
5. 6. 1. SIFAT - FİİLLER	36
5. 6. 2. ZARF - FİİLLER	37
6. EDATLAR (SONTAKI)	40
6. 1. YALIN DURUMLA KULLANILAN SONTAKILAR.....	40
6.2. VERME-BULUNMA DURUMUNU YÖNETEN SONTAKILAR:	41
6.3. BULUNMA-ÇIKMA DURUMUNU YÖNETEN SONTAKILAR:	41
6. 4. BAĞLAMA EDATLARI	41

6. 4. 1. SIRALAMA EDATLARI	41
6. 4. 2. ÇEKİM EDATLARI (YAN CÜMLE BAĞLAÇLARI):.....	41
KAYNAKÇA	42
METİN	43
ÇEVİRİ	51

ÖN SÖZ

1908 yılında Dunhuang (Çin) yakınlarında 11. yüzyıldan beri kapalı duran Bin Buda Mağarası'nın Aurel Stein tarafından keşfedilmesiyle IX. yüzyılın başlarından kalma *Irk Bitig*'inde aralarında bulunduğu 24 sandık dolusu yazma ele geçirilmiştir. Uygurlara ait runik harfli tek metin olan *Irk Bitig* ya da *Fal Kitabı* üzerine daha önce yerli ve yabancı birçok araştırmacı tarafından çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde en kapsamlı çalışma Talat Tekin tarafından yapılmıştır. Ancak eser üzerine yapılan bu önemli çalışmalarda *Irk Bitig*'in gramer incelemesi yapılmamıştır. Dolayısıyla, Türk Dili açısından büyük bir eksiklik arz eden bu konuda çalışma yapılmasına karar verilmiştir.

Tez çalışması “Giriş”, “Gramer İncelemesi” ve “*Irk Bitig*'in tam metni ile Türkiye Türkçesine aktarılmış hâli” olmak üzere üç ana bölümden oluşur. Giriş bölümünde Uygurca ve *Irk Bitig* hakkında genel bir bilgilendirme yapılmıştır. Gramer İncelemesi bölümünde ise *Irk Bitig*'in gramer özelliklerinin ses, yapı bakımından incelemesi yapılmış, eser adı (IB) şeklinde kısaltılmış ve eklerin tanımları Talat Tekin'in *Orhun Türkçesi Grameri* adlı kitabından alınmıştır.

Sonuç olarak, “*Irk Bitig Gramer İncelemesi*” başlıklı bu bitirme çalışması için her konuda bilgisine başvurduğum değerli hocam Sayın Prof. Dr. Ali Akar hocama teşekkürlerimi sunarım.

ESKİ UYGURCA

Türk dili tarihinde "Eski Uygurca", "Eski Uygur Türkçesi" terimleriyle, Uygurların Ötüken'den Doğu Türkistan'a, Tarım havzasına yerleşmelerinden sonra büyük Maniheizm ve Budist kültür çevrelerinde meydana getirdikleri edebiyatın dili kast edilmektedir. Bu dönemde Türk dili üç temel etkenden kaynaklanan esaslı değişikliklere uğramıştır. Bunlar:

a) Din ve kültür değişikliği

762'de Böğü Kağan zamanında Maniheizmi kabul eden Uygurlar, bu dönemde Çin, Hint ve Sanskrit dillerinden Maniheizm ve Budizmle ilgili pek çok eseri Türkçeye çevirmişlerdir. Yoğun çeviri faaliyetleri ile Türkçede büyük bir dini, didaktik metin birikimi ortaya çıkmıştır. Bu yolla Türkçenin yapısal özellikleri gelişmiş ve böylece yeni söz yapma yolları işlerlik kazanmıştır. Daha önce sınırlı sözcükte görülen birçok morfolojik öge, yazıya geçirilmiş, Türkçe eklerle yeni sözler yapılarak dilin söz dağarcığı genişletilmiştir. Diğer taraftan, dil, bu yerleşik kültür dillerinin ulaştığı semantik kavramlar dünyasını kendi sözcükleriyle karşılama çabasına girmiş, Türkçede dini alan terminolojisi oluşmaya başlamıştır. Böylece bozkırdaki durgun ve "mağrur" Köktürkçe yerini, hareketli, canlı, büyüyen ve gelişen Eski Uygurcaya bırakmıştır.

b) Yerleşik hayata geçiş

Diğer yandan coğrafya değiştirme ve hayat şartlarındaki önemli değişimler dili de doğrudan etkilemeye başlamış, Türk dilinde yerleşik hayatla ilgili yeni kavram alanları (tarım, mimari, ticaret vb.) oluşmuştur. Böylece Türkçe, uygurlarla birlikte tarım ve kent toplumunun, diğer bir deyişle uygarlık dili olma yoluna girerek buradaki Hintçe, Sanskritçe, Farsça gibi kültür dilleri ile boy ölçüşmeye başlamıştır. Türkçe, yerleşik hayat geçişte kültürel dönüşümün taşıyıcısı ve dönüşümün toplumsallaştırıcı temel etken görevini üstlenmiştir.

c) Göçler

Eski Doğu Türkçesi konuşan ve Hunlardan beri kuzey Moğolistan'da yaşayan Türk toplulukları, 840'ta Uygurların buradan atılmasıyla uzak coğrafyalara "göç" olgusuyla karşılaşmışlardır. Türk toplulukları IX. ve X. yüzyıllarda ata yurtları olan Altay dağlarının kuzey ve doğu bölgelerini Moğol boylarına terk ederek güneye ve batıya göçmeye başlamışlardır. Bu göçlerle birlikte Türk dili, önce Doğu Türkistan'da sonra Batı Türkistan, Harezmi, Sırderya, Öncasya, Azerbaycan, Anadolu ve Avrupa'ya kadar sürece bir tarihin maceraya başlayacak, çeşitli lehçe ve ağızlara sahip olacaktır.

Uygur boyları Doğu Türkistan'ın değişik bölgelerine göçtükten sonra dillerinde de çeşitli değişimler meydana gelmeye başlamıştır. Göç olgusu ile dilde, dallanma, çeşitlenme olmuş, yeni ağızlar ortaya çıkmıştır. Bu süreç Karahanlılar zamanında daha da hızlanacak ve Türkçe Batı Türkistan'da çeşitli diyalektlere sahip olacaktır.

Yukarıdaki etkenler, Uygurcanın gelişme ve değişme sürecini şekillendirmiştir.¹

¹ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 106

UYGURLARIN KULLANDIKLARI ALFABELER

Köktürk Yazısı: Uygurlar, Orhun bölgesinde hüküm sürdükleri zamanda (745-840) Köktürk alfabetini kullanmışlardır. Uygurlar, Köktürklerin yazıt dikme geleneğine bağlı olarak meydana getirdikleri *İhe Höşutu*, *Şine Usu*, *Hoytu- Tamır*, *Tes ve Taryat* yazıtlarında bu yazıyı kullanmışlardır. IX. Yüzyıl başlarında kalma kağıda yazılı tek Köktürk harfli metni olan *Irk Bitig* (= Fal Kitabı) da Uygur metni olarak kabul edilir.

Uygur Yazısı: Uygur belgelerinde en çok kullanılan yazıdır. Fakat ünlü ve ünsüz harf sayısı sınırlıdır. Bunun yanında harflerin yazımı ve işaretlendirilmesinde zaman içinde meydana gelen çeşitlilik, alfabenin yazımı güçleştirmiştir. Örneğin, ilk zamanlarda harflerin içiş doldurulurken, bir süre sonra bundan vazgeçilmiştir.

Uygur yazısı, ünlü ve ünsüz harfler bakımından sınırlı olduğu için Türkçe'nin fonetiğine uygun bir alfabe değildir. Buna karşılık, Türklerin yerleşik uygarlığa geçmesi ile yaygınlık kazanmış ve yazı kültürünün kurumlaşmasına katkıda bulunmuş bir alfabadir. Sağdan sola harflerin bitişirilmesiyle yazılması, yazı yazmada hız ve işleklik sağlamış, ayrıca kâğıda yazılmasıyla da yaygınlık kazanmıştır. Uygur yazısı, X. yüzyılda Türklerin Müslümanlığı kabul etmesiyle büsbütün terk edilmemiş, Çağatay sahasında birçok eserde kullanılmıştır. Örneğin, *Kutadgu Bilig ve Atabetü'l Hakayık*'ın bazı nüshaları bu alfabeyle yazılmıştır. Ayrıca, Altınordu'da "yarlık" adı verilen fermanlarda da Uygur yazısı kullanılmıştır. Hatta Uygur kültür bölgesinden coğrafya olarak çok uzakta olmasına rağmen Osmanlı sarayında da Uygur yazısı öğretilmekteydi. Uygur yazısı bilenlere *bahşı* adı verilmekteydi. Fatih dönemine kadar özellikle Doğu Türkleri ile yapılan yazışmalarda bu alfabenin kullanıldığı bilinmektedir.

Mani Yazısı: Maniheizmle ilgili yazmaların bir bölümünde kullanılmış yazıdır.

Soğd Yazısı: Budizmle ilgili az sayıdaki yazmada kullanılmıştır.

Brahmi Yazısı: Budizmle ilgili metinlerin yanı sıra tıp ve takvim metinlerinde kullanılmış bir yazıdır. Fonetik olarak gelişmiş bir yazıdır. Bu alfabede kapalı *e*, *o*, *u*, *ö*, *ü* sesleri farklı harflerle gösterildiği için dil araştırmalarında önem taşıyan bir alfabadir.

Tibet Yazısı: Bu yazı da fonetik bir yazı sistemidir. Fakat bununla yazılan Eski Uygurca metinlerden ancak yüz kadar kelime okunabilmektedir. Bu yazıda *ı*, *i*, *o*, *u*, *ö*, *ü* seslerinin her biri için ayrı bir harf kullanılmıştır.²

Eser Hakkında Genel Bilgi

Irk Bitig ya da "*Fal Kitabı*" eski Türk runik yazısı ile kitap biçiminde yazılmış ve kadar gelebilmiş tek Eski Türkçe yapıttır. Bu kitap ya da kitapçık, Doğu Türkistan' da, *Tunhuang* 'da "Bin Buda Mağaralar"ndaki bir elyazmaları deposunda bulunmuştur. Aynı depoda

² Ali Akar, *a.g.e.*, s. 108, 109, 110

bulunan diğerk birçok elyazması gibi *Irk Bitig* 'in yazılış tarihi de kesin olarak bilinmiyor. Bununla birlikte, dil ve yazma özellikleri bu yapıtın 9. yüzyıl başlarından kalma olduğu göstermektedir. Kitap "ny- Mani diyalekti" denilen eski Uygur diyalekti ile yazılmıştır.

Irk Bitig 'in biricik yazma nüshası Londra'da, British Museum'da, elyazmaları bölümünde 8212 numara ile kayıtlıdır. Yazma sarı renkli, iyi kaliteli kalın bir Çin kağıdı üzerine yazılmıştır. Yazma elli yedi yapraktan ibarettir. Kitapçığın boyu 13.6 cm, eni de 8 cm'dir. Varaklar alt kısımlarından zamkla yapıştırılmıştır.Kitap ciltli değildir. Çok fazla okunduğu için dış yaprakları ve sayfa kenarları oldukça yıpranmış ve kırışmıştır.

Türkçe metin beşinci yaprağın art sayfasında başlamakta ve elli yedinci yaprakta sona ermektedir. Buna göre, Türkçe metin 104 küçük sayfadan ibaret olmaktadır. Kitabın son iki sayfasında kırmızı renkli mürekkeple yazılmış kısa bir hatime vardır. Yazmanın ilk dokuz sayfası ile son üç sayfasının aslında boş olduğu, bu sayfaların daha sonra Çince yazılarla doldurulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Türkçe metnin son üç sayfası ile 1. ve 101. Sayfalarının kenarlarında da Çince yazılar vardır.

Kitabın adı 101. Sayfada *Irk Bitig (Fal Kitabı)* olarak belirtilmiştir. *Irk Bitig* 'in yazarına ve kim için yazıldığına gelince, önceleri bu kitabın İsig Sangun ile İtaçuk adlarında iki Budist mürit için yazıldığı sanılıyordu. Son yıllarda *Irk Bitig* 'in hatime kısmını inceleyen Hamilton bu küçük kitabın Taygüntan manastırında genç bir mürit tarafından ağabeyi Sangun İtaçuk için yazılmış olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

Yazmanın tarihine gelince, hatimededen öğrendiğimize göre bu yazma "Pars yılının ikinci ayının on beşinci gününde" yazılmıştır. Louis Bazin buna göre yapıtın 17 Mart 930 tarihinde ya da 4 Mart 942 tarihinde yazılmış olabileceğini ileri sürmüştür. Marcel Erdal ise bu yapıtı, haklı olarak, 8. ve 9. yüzyıldan kalma I. grup en eski Türkçe metinler arasına koymaktadır. Erdal'ın bu değerlendirmesi bence de doğrudur. Dil ve yazım özellikleri *Irk Bitig* 'in 10. yüzyıldan daha eski bir tarihte, 9. yüzyılın ortalarında, hatta başlarında yazılmış olabileceğini gösteriyor.³

Irk Bitig'in İçeriği

Bu yapıt adını içindeki Irk ya da "fal"lardan alır. *Irk Bitig* 'de 65 falın kısa yorumları ile kısa bir hatime bulunmaktadır.

Yapıttaki her yorum ya da paragrafın başında küçük dairelerin farklı birleşimlerle oluşturduğu üçlü gruplar bulunur. İlk kez A. Von Gabain'in belirtmiş olduğu gibi, *Irk Bitig* üç kez atılan "zar"ın Özbekistan'daki Termez kentinin birkaç mil kadar kuzeyinde bulunan Hayrabad Tepe'de, eski Kuşan sikkelerini de içeren ve milattan sonra 3. yüzyıl öncesine ait bir katmanda ele geçtiğini bildirmiştir.

³ Talat Tekin, *Irk Bitig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 13.

Irk Btig sanatkarane bir deyişle kaleme alınmıştır. Bu özellik, onun yabancı bir dilden çeviri olmadığının kanıtı sayılır. *Irk Bitig* 'in, ana dilini sanatkarane bir biçimde kullanma yeteneği olan bir Türk tarafından yazıldığına kuşku yoktur.⁴

⁴ Talat Tekin, *a. g. e.*, s. 15.

ŞEKİL BİLGİSİ

1. İSİMLER

1. 1. İSİM TÜRETME (YAPIM) EKLERİ

1.1. 1. İsimden İsim Türetme Ekleri:

{+A} Eski verme-bulunma durumu eki.

üze “üstte, yukarıda” (IB 1, 4, 6, 15, 20), *kiçe* “akşamleyin” (IB 1, 2, 22), *ala* “alaca” (IB 2)

{+Ak}

irkek “erkek” (IB 24, 41)

{+An}

oğlan “oğlan, erkek çocuk(lar)” (IB 23, 29, 66), *yılan* “yılan” (IB 8)

{+çI} Meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında adlar türetir.

sabçı “haberci” (IB 11, 55)

{+dem}

erdemlig “erdemli” (IB 10)

{+gAç} Küçültme eki .

ıgaç “ağaç” (IB 14)

{+gU} Nitelik adları türetir.

edgü “iyi; yarar, kazanç” (IB 11, 57, 58, vb.), *negüde* “nerede” (IB 24)

{+Ilg} “Sahip olan” anlamında sıfatlar türetir.

atlıg “atlı” (IB 2, 11, 36), *yalıg* “güler yüzlü” (IB 2), *kanatlıg* “kanatlı” (IB 3), *küçlüg* “güçlü” (IB 3), *tuyulug* “toynaklı” (IB 5), *başlıg* “başı” (IB 8), *tonlug* “giysili” (IB 22), *erdemlig* “erdemli” (IB 10), *tengrilig* “dindar” (IB 10, 13), *körüglüg* “manzaralı” (IB 18), *munlug* “kederli” (IB 22), *uçruglug* “bayraklı” (IB 36), *busuşlug* “kaygılı” (IB 52), *bulutlıg* “bulutlu” (IB 52), *erklig* “güçlü” (IB 55), *ögrünçülüg* “mutlu” (IB 55), *yitiglig* “yetkin” (IB 55), *kutlug* “mutlu” (IB 56), *kuşlug* “kuşlu” (IB 56), *beylig* “beyli” (IB 57), *yagaklıg* “cevizli” (IB 64)

{+IXk}

adgırlık ‘‘aygırlık’’ (IB 5), *beglik* ‘‘beylik’’ (IB 5), *bugralık* ‘‘buğralık’’ (IB 5), *özlık* ‘‘binek’’ (IB 17), *ıdukluk* ‘‘kutluluk’’ (IB 41), *nelük* ‘‘niçin’’ (IB 57), *kanlık* ‘‘hanlık’’ (IB 63)

{+un} Topluluk eki.

bodun ‘‘boylar, halk’’ (IB 53)

{+(X)nç} Sıra sayıları eki.

üçünç ‘‘üçüncü’’ (IB 5)

{+rA} Yer zarfları türetir.

içre ‘‘içine’’ (IB 63), *asra* ‘‘aşağıda’’ (IB 15)

{+sIz}, {+sUz} Yokluk sıfatları türeten ek.

otsuz ‘‘otsuz’’ (IB 45), *subsuz* ‘‘susuz’’ (IB 45)

{+Aş}

küneş ‘‘güneş’’ (IB 57)

{+tI}, {+dI} İsimden zarf türetir.

amtu ‘‘şimdi’’ (IB 66), *edgüti* ‘‘iyice’’ (IB 14), *ekinti* ‘‘ikinci’’ (IB 67), *katıgtı* ‘‘sıkıca’’ (IB14)

1. 1. 2. Fiilden İsim Türetme Ekleri:

{-A} Eylem zarfı eki.

ara ‘‘arasında’’ (IB 10), *yana* ‘‘yine’’ (IB 42), *aça* ‘‘açık’’ (IB 40)

{-(X)g} Eylem sonucunu bildiren isimler türetir.

bitig ‘‘kitap’’ (IB 66), *bolug* ‘‘arayış’’ (IB 19), *isig* ‘‘aziz’’ (IB 67), *katıg* ‘‘sertleşti’’ (IB 65), *kışlag* ‘‘kışı geçirecek yer’’ (IB 51), *ötüg* ‘‘dua’’ (IB 19), *yaylag* ‘‘yazı geçirecek yer’’ (IB 51), *tarıg* ‘‘ekin’’ (IB 53), *körüglüg* ‘‘manzaralı’’ (IB 18), *tutug* ‘‘rehin’’ (IB 29)

{-gU} Eylem ve eyleyici adları türeten ek.

edgü ‘‘iyi’’ (IB 1, 2, 3, 7, vb.), *közüngü* ‘‘ayna’’ (IB 22)

{I}

takı ‘‘henüz’’ (IB 3)

{-(U)k} Eylem sonucu adlar ve nitelikler türetir.

bedük "yüksek" (IB 60), *emgek* "acı" (IB 57), *toruk* "zayıf" (IB 16), *yaruk* "güneş" (IB 26), *yok* "yok" (IB 36)

{-(x)l}

tükel "tükenmek" (IB 15)

{-(X)m}

ölüm "ölüm" (IB 13)

{-mA}

korkma "korkmayın" (IB 2, 19), *kalmaduk* "kalmamış" (IB 9), *ayınma* "korkma" (IB 19), *utuzmaduk* "kaybetmemiş" (IB 29), *ödmeng* "heyecanlanmayın" (IB 21), *körmeng* "bakmayın" (IB 21), *ürküt[m]eng* "ürkütmeyin" (IB 21), *yıdıtmayın* "kokutmayayım" (IB 59), *artatmayın* "bozmayayım" (IB 59), *oyma* "oyucu, sakatatçı" (IB 29)

{-mAn}

tuman "duman" (IB 15)

{-miş} Geçmiş zaman eylem sıfatı türeten ek.

tegmış "erişmiş" (IB 59), *yaramış* "yaralı" (IB 30)

{-(X)n} Eylem sonucu adlar türeten ek.

örgin "taht" (IB 1)

{-(x)nç}

busanç "keder" (IB 52), *korkınç* "korku" (IB 36)

{-(X)nçU} Eyleyici adları türeten ek.

abınçu "cariye" (IB 38), *ögrünç* "sevinç" (IB 36)

l-pl Eylem zarfi eki.

kop "hepsi" (IB 15)

{-(x)ş}

busuş "acı, lstrap" (IB 52)

2. İSİM ÇEKİM EKLERİ

Orhon Türkçesinde adlar başlıca kişi (iyelik) ve ad durumu için çekimlenir. Adlar ayrıca sayı (çokluk) ve bağlama (ekleme) için de çekimlenir.

2. 1. ÇOKLUK EKLERİ

Orhon Türkçesinde adlar genellikle sayı için çekimlenmez. Yalın durumda bir ad hem tekil hem de çoğul görevinde olabilir.

Bununla birlikte Orhon Türkçesinde belirli adlara eklenip topluluk adaları türeten ekler ile çokluk ekleri de yok değildir. Bu topluluk ekleri şunlardır: $\{+IAr\}$, $\{gUn\}$, $\{+An\}$, $\{+(x)t\}$ ve $\{+s\}$

$\{+An\}$

oglanın "çocuklarımı" (IB 29)

$\{+(X)t\}$

kanat "kanat" (IB 4, 53)

1. 2. 2. İYELİK EKLERİ

Orhon Türkçesinde adlar kişi için de çekimlenir, başka bir deyişle, adlar sahip olan kişiyi belirten iyelik ekleri alırlar.

İyelik ekleri şunlardır:

	Tekil	Çoğul
1.kişi	$\{+(X)m\}$	$\{+(X)mXz\}$
2.kişi	$\{+(X)ng\} / \{+(X)g\}$	$\{+(Xng(X)z\}$
3.kişi	$\{+(s)i\} / \{+(s)I\}$	$\{+(s)i\} / \{+(s)I\}$

Not: Üçüncü kişi tekil ve çoğul: $\{+(s)i\}$, seyrek olarak $\{+(s)I\}$ olarak görülür. Birinci ve ikinci kişi tekil ve çoğul iyelik ekleri ile ünsüzle biten bir sözcük arasında bulunan bağlama ünlüsü ünlü uyumu kurallarına uyar. Üçüncü kişi iyelik ekinin yalın durumda görünmeyen, fakat bu eki almış sözcüğe ad çekim ekleri eklendiğinde beliren bir sones /n/ ünsüzü vardır.

Teklik I. Şahıs:

$\{+(X)m\}$ Ekli iyelik gövdeleri için örnekler.

tanım "vücudum" (IB 3), *tapladukumin* "dilediğimi" (IB 3), *kurugsakımin* "kursağımı" (IB 8), *başımın* "başımı" (IB 8), *köpükümin* "köpüklerimi" (IB 20), *idişimte* "kabımdan" (IB 42), *yaylagım* "yazlığım" (IB 51), *kışlagım* "kışlığım" (IB 51), *ögüm* "anamın" (IB 58), *kangım* "babam" (IB 58), *tagıma* "dağım" (IB 62), *oglanım* "çocuğum" (IB 66)

Teklik II. Şahıs:

{+(X)ng} ve {+(X)g} Ekli iyelik gövdeleri için örnekler.

eting "etin" (IB 23), *ögrünçüng* "sevincin" (IB 36), *korkınçing* "korkusu(da)" (IB 36), *kutung* "talihin" (IB 36), *kuşung* "şahinin" (IB 44), *agılingta* "ağlında" (IB 47), *yılking* "atların" (IB 47), *özüng* "ömrün" (IB 47), *sınukıngın* "kırıklarını" (IB 48), *üzükingin* "çıkıklarını" (IB 48), *üçürgüng* "teyeltin" (IB 50)

Teklik, Çokluk III. Şahıs:

{+(s)I} Ekli iyelik gövdeleri için örnekler.

tüsi "tüyleri" (IB 3), *takı* "dahi" (IB 3), *yuntıngaru* "atlarına" (IB 5), *bisi* "kısrağı" (IB 5), *ingeni* "dişi devesi" (IB 5), *tebesingerü* "develerine" (IB 5), *ebingerü* "evine" (IB 5), *azığı* "azı dişleri" (IB 6), *[in]intin* "ininden" (IB 8), *bükinge* "bucağına" (IB 19), *kutınta* "lutfu" (IB 15), *yilinge* "yelesine" (IB 16), *içi* "içi" (IB 18), *tügünüki* "bacası" (IB 18), *közünki* "penceresi" (IB 18), *egni* "çatısı" (IB 18), *bağışı* "ipleri" (IB 18), *karşısın* "rakibini" (IB 19), *közüngüsin* "aynasını" (IB 22), *tezekin* "tezeğini" (IB 23), *edgüsi* "iyisi" (IB 28), *oglı* "çocukları" (IB 29), *yutuzı* "kadını" (IB 29), *yolu* "yolu" (IB 30), *ordusingaru* "karagahına" (IB 34), *öginge* "anasına" (IB 35), *bilin* "belini" (IB 37), *idişin* "kabını" (IB 42), *ayakın* "kacağını" (IB 42), *kuşu* "kuşu" (IB 43), *tırngakı* "pençeleri" (IB 44), *terisi* "derisi" (IB 44), *edgüsi* "hayırlısı" (IB 48), *sabı* "sözü" (IB 54), *kanığı* "sevgilisi" (IB 57), *köngeki* "kovası" (IB 57), *emgeki* "acısı" (IB 57), *ötin* "öğüdünü" (IB 58), *süsi* "ordusu" (IB 63), *eligin* "elleri" (IB 63), *idisi* "sahibi" (IB 65), *ülügi* "kaderi" (IB 66)

Çokluk I. Şahıs:

{+(X)mXz} Ekli iyelik gövdeleri için örnekler.

içimiz "ağabeyimiz" (IB 67)

1. 2. 3. Birleştirme (Bağlama) Eki

Orhon Türkçesinde adlar bağlama (birleştirme) için de çekimlenebilir. Aynı yapı ve görevde iki sözcük {+II} eki ile birleştirilir. Bu ek her iki ada eklenir. Durum ekleri ise yalnızca bağlama eki almış ikinci ada eklenir. Bu gramer kategorisinin Orhon Türkçesinde pek yaygın olmadığı anlaşılıyor; çünkü bu ekle birleştirilmiş adlar oldukça azdır:

adıglı tonguzlı art üze sokuşmış ermiş "(bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlar imiş" (IB 6)

1. 2. 4. İSİM HÂL EKLERİ

Orhon Türkçesinde dokuz ad durumu vardır. Bunlar yalın durum, ilgi durumu, belirli nesne durumu, verme-bulunma durumu, bulunma-çıkma durumu, yönelme durumu, eşitlik durumu, araç durumu ve birliktelik durumudur.

1. 2. 4. 1. Yalın Hâl: Yalın durum eksizdir, gövde ile bir ve aynıdır. Bir adın yalın durumu şu görevlerde bulunur.

eb örtenmiş "ev yanmış" (IB 9), *at semritti* "at semirdi" (IB 16), *tang tanglardı* "şafak söktü" (IB 26), *yir yaradı* "yer aydınladı" (IB 26), *kün tugdı* "güneş doğdu" (IB 26)

1. 2. 4. 2. İlgi Hâli: İlgi durumu eki ünsüzle biten gövdelerde $\{+Ing\}$, ünlü ile bitenlerde ise $\{+nIng\}$ biçimindedir. Bu ek artlık-önlük uyumuna (damak uyumuna) girer ise de düzlük-yuvarlaklık (dudak) uyumuna girmiyor gibidir. Bir adın ilgi durumu üçüncü kişi iyelik eki almış bir addan önce belirli iyelik niteleyicisi olarak görev yapar.

$\{+(n)Ing\}$

adıngıng karnı yarılmış, *tonguzung azığı sınmış tir* "ayının karnı yarılmış, domuzun azı dişleri kırılmış, der" (IB 6), *talım ırı yarın aç a yasıçin yalım kayag yara...* "cesur bir genç, omuzları açık, okunun ucu ile yalçın kayaları yara yara ..." (IB 40)

1. 2. 4. 3. Yükleme Hâli: Orhon Türkçesinde belirli nesne durumu eki iyelik eksiz gövdelerde $\{+(X)g\}$, iyelik ekli gövdelerde de $\{+(I)n\}$ biçimindedir. Belirli nesne durumu çok seyrek olarak $\{+nI\}$ eki ile de kurulur. Belirli nesne durumunda adlar belirli nesneyi gösterir.

$\{+(X)g\}$

kuzgunug "kuzgunu" (IB 14), *udıgımag* "uyuyanları" (IB 20), *öküzüg* "öküzü" (IB 25), *kidizig* "keçeyi" (IB 33), *yagıg* "düşmanı" (IB 34), *tıgıg* "doru atı" (IB 39), *kayag* "kayaları" (IB 40), *ilig* "ülkeyi" (IB 48), *eligin* "elleri" (IB 63)

$\{+(I)n\}$ Eki iyelik gövdelerine eklenir. Ek ile gövde sonu ünsüzü arasına giren başlama ünlüsü genellikle artlık-önlük uyumuna girmez

1. Tekil birinci kişi iyelik eki almış sözcüklerde:

Tanın tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men, sebdükümin yiyür men " vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum" (IB 3), *başımın yul ebintin tir* "başımı kopar evinden, der" (IB 8), *ürüng köpükümin saçar men* "ak köpüklerimi (ağzımdan öyle) saçarım" (IB 20)

3. Nesne durumu eki, üçüncü kişi iyelik eki almış sözcüklerde, doğal olarak, yalnızca $\{+n\}$ dir:

yirin öpen yügürü barmış "yerini düşünüp koşarak gitmiş" (IB 16), *ak at karşısin üç bolugta...* " kır at rakibini üç arayışta..." (IB 19), *uzun tonlug közüngüsin kölke ıçgınmış* "(bir) kadın aynasını göle düşürmüştü" (IB 22), *oyma er oğlanın kisisin tutug urupan oş iç oygalı barmış* "(bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç

organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş" (IB 29), *bir karı öküzüg bilin biçe kumursga yemiş* "yaşlı bir öküzü, bir karınca, belini biçerek yemiş" (IB 37), *uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış* "bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş" (IB 42), *tıg at kudrukın tügüp tigret...*"demir kır atın kuyruğunu düğümle..."(IB 50), *ögüm ötin alayın, kangım sabın tınglayın, tıp kelmiş tir* "anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der" (IB 58)

1. 2. 4. 4. Yönelme Hâli: Orhon Türkçesinde adların verme-bulunma durumu genellikle $\{+kA\}$ eki ile kurulur. Tekil birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış sözcükler $\{+A\}$ ekini alır. Üçüncü kişi iyelik ekli adların verme-bulunma durumu ise $\{+ngA\}$ eki ile kurulur.

$\{+kA\}$

abka "ava" (IB 12), *ıgaçka* "ağaca" (IB 14), *agınka* "dilsiz" (IB 19), *ötügke* "duaya" (IB 19), *kölke* "göle" (IB 22), *tengrike* "göklere" (IB 20), *bukursıka* "sabana" (IB 25), *börıke* "kurda" (IB 27), *kazgançka* "kazanmaya"(IB 30), *süke* "sefere" (IB 34), *kuşka* "kuşuna" (IB 35), *titigke* "bataklıkça" (IB 46), *amgaka* "yaban keçisine" (IB 49), *kayaka* "kayaya" (IB 49), *yılıkıka* "hayvanlara" (IB 53), *kişike* "insanlara" (IB 53), *küneşke* "güneşe" (IB 57), *yılka* "yıla" (IB 59), *ayka* "aya" (IB 59), *tuzakka* "tuzağa" (IB 61), *yigirmike* "yirmiyeye" (IB 67)

$\{+ngA\}$ Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra verme-bulunma durumu eki $\{+ngA\}$ biçimindedir. Bu biçim, hiç kuşkusuz, daha eski bir $\{+n+gA\}$ ya da $\{+n+kA\}$ biçiminden geliyor olmalıdır.

katinga tegi kalmaduk, bükinge tegi kodm[ad]uk tir "katına kadar (sağlam yeri) kalmamış, köşe-bucağına kadar (yanmadık yeri) kalmamış, der" (IB 9), *yilinge kudursugınga tegi yagrıpan kamşayu umatın turur tir* "(At hızlı koşmaktan) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kimildayamadan duruyor, der" (IB 16), *kugu kuş kanatinga urup anın kaliyu barıpan öginge kangınga tegürmiş* "kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına eriştirmiş"(IB 35), *ügrıngı kutlug adgır men* "sürüsü ile mutlu bir aygırım" (IB 56), *turnya kuş tüşnekinge konmiş* "turna kuşu tüneğine konmuş"(IB 61)

1. 2. 4. 5. Bulunma Hâli: Orhon Türkçesinde adların bulunma-çıkma durumu $\{+dA\}$ eki ile kurulur. Ünlü ile biten gövdelerle /r,l, n/ dışındaki ünsüzlerden biriyle biten kök ve gövdelerde bu ek genellikle /+dA/ biçiminde, /r,l, n/ ünsüzlerinden sonra ise /+tA/ biçimindedir.

/+dA/

taluyda "denizde"(IB 3), *tagda* "dağda" (IB 12), *tengride* "tanrıda" (IB 12), *ölümde* "ölümde" (IB 13), *yirde* "yerde" (IB 16), *ülügde* "talihinden" (IB 41)

$\{+tA\}$

yılta "yıldı" (IB 15), *kutınta* "talihinde" (IB 15), *bolugta* "arayıştı" (IB 19), *bulungtaki* "etrafında" (IB 28), *yolta* "yolda" (IB 35), *agılıngta* "ağılında" (IB 47), *başınta* "başında" (IB 57), *ögıngte* "anasında" (IB 58), *kangıngta* "babasında"(IB 58), *manıstantakı* "manastırında"(IB 66)

1. 2. 4. 6. Ayrılma Hâli: Adların çıkma durumu çok seyrek olarak /+tAn/ eki ile de kurulur.

[in]intin "ininden" (IB 8), *tengriden* "göklerden" (IB 44)

1. 2. 4. 7. Eşitlik Hâli: Adların eşitlik durumu $\{+\çA\}$ eki ile kurulur. Bir adın eşitlik durumu eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik zarfları olarak görev yapar.

ança "öylece" (IB 1)

1. 2. 4. 8. Vasıta Hâli: Adların araç durumu $\{+(X)n\}$ eki ile kurulur. Başka bir deyişle, gövde ile ek arasındaki bağlama ünlüsü dudak uyumuna uyar. Adların araç durumu eylemin hangi araçla işlendiğini, kiminle işlendiğini, nasıl ya da hangi şartlar altında işlendiğini ve ne zaman işlendiğini gösterir.

kılıçın "kılıç ile" (IB 8), *anın* "onunla" (IB 35)

1. 2. 4. 9. Yön Gösterme Hâli: Orhon Türkçesinde adların yönelme durumu şu eklerle kurulur: 1. $\{+gArU\}$, 2. $\{+ngArU\}$, $\{+ArU\}$, $\{+rA\}$. Yönelme durumunda bir ad, eylemin kendisine doğru işlendiğini gösteren zarf tümleci olarak kullanılır.

$\{+gArU\}$ Bu ek yalın ad gövdelerine eklenir.

kuzgun sabı tengrigerü yalbarur "kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır" (IB 54)

$\{+ngArU\}$ Daha eski bir $\{-n+gArU\}$ biçiminden gelişmiş olan bu biçim 3. kişi iyelik eki almış adlara eklenir.

beg er yuntingaru barmış, tebesingerü barmış, ebingerü barmış "bey atlarına doğru gitmiş, (bey bu kez) develerine doğru gitmiş, (bey bu kez) evine doğru gitmiş" (IB 5), *bulupan uyasıngaru ögire sebinü kelir tir* "(avını) bulup yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor, der" (IB 31), *öz süsiögire sebinü ordusingaru kelir, tir* "kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karargahına doğru geliyor, der" (IB 34), *kul sabı begingerü ötüniür, kuzgun sabı tengrigerü yalbarur* "kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır" (IB 54)

1. 2. 5. AİTLİK EKİ

bulungtaki "etrafında" (IB 28), *manıstantaki* "manastırında" (IB 66)

2. SIFATLAR

2. 1. NİTELEME SIFATLARI

Altun örgin "altın taht" (IB 1), *altun kanatlıg talım kara kuş men* "altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım" (IB 3), *ürüng esri togan kuş men* "ak benekli şahin kuşuyum" (IB 4), *āk bisi kulunlamış* "ak kırsrağı yavrulamış" (IB 5), *altun başlıg yılan men* "altın başlı yılanım" (IB 8), *ulug eb örtenmiş* "büyük (bir) ev yanmış" (IB 9), *sarıg atlıg sabçı* "sarı atlı haberci" (IB 11), *toruk at* "zayıf at" (IB 16), *āk at* "kır at" (IB 19), *ürüng köpükümin* "ak köpüklerimi" (IB 20), *karı üpgük* "yaşlı hüthüt" (IB 21), *bay er* "zengin (bir) adamın" (IB 27), *çıgany er* "yoksul (bir)

adamın" (IB 30), *bir karı öküzüg* "yaşlı bir öküzü" (IB 37), *yalım kayag* "yalçın kayaları" (IB 40), *ürüng esri ingek* "ak benekli bir inek" (IB 41), *karı yol tengri men* "yaşlı yol tanrısıyım" (IB 48), *yaşıl kaya* "yeşil kayalar" (IB 51), *kızıl kayalar* "kızıl kayalar" (IB 51), *boz bulut* "boz bulut" (IB 53), *kara bulut* "kara bulut" (IB 53), *yāş ot* "taze otlar"(IB 53), *alp er oğlu* "yiğit bir adamın" (IB 55), *tokuz arlı sıgun kiyik men*"dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim"(IB 60), *körüklüg kayaka* "manzaralı kaya(lık)lara" (IB 64), *kiçig di[n]tar* "genç dindar" (IB 67)

2. 2. BELİRTME SIFATLARI

2. 2. 1. İşaret Sıfatları

bu:

Bu ırk başınta āz emgeki bar "bu fal(ın) başında biraz acı var" (IB 57), *bu ırk bitig edgü ol* "bu fal kitabı iyidir" (IB 66)

2. 2. 2. Sayı Sıfatları

2. 2. 2. 1. Asıl Sayılar: Asıl sayılar (1-10 arası sayılar ve onluklar, yüzlükler vb.) şunlardır.

İki öküzüg bir bukursıka kölmüş"iki öküzü bir sabana koşmuşlar" (IB 25), *bir tabıku yüz boltı* "bir hünnap yüz oldu" (IB 32), *bir karı öküzüg* "yaşlı bir öküzü" (IB 37), *eki yalıg kişi oğlın sokuşmış*"iki insanoğluna rastlamış" (IB 2), *üç bolugta* "üç arayışta" (IB 19), *tört bulungtaki edgüsi uyuru tirilipen mengileyür bedizleyür tir* "(ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der" (IB 28), *tokuz kat üçürgüng topulğınça teritzün tir* "(öyle ki) dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar terlesinler der" (IB 50), *tokuz arlı sıgun kiyik men*"dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim"(IB 60), *yana tokuz on boş kony utmış* " üstelik doksan koyun kazanmış" (IB 29), *yüz tabıku ming boltı ming tabıku tümen boltı tir* "yüz hünnap bin oldu, bin hünnap on bin oldu, der" (IB 32)

2. 2. 2. 2. Sıralama Sayıları: Onluklar arası sayılar bir sonraki onluğa atılacak adımlar olarak düşünülür ve buna göre adlandırılır.

Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike "kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde" (IB 67), *üçünç kunçuyı urılanmış* "üçüncü prensesi (bir) oğlan doğurmuş" (IB 5), *üçünç yılda* " üçüncü yılda"(IB 15)

2. 2. 2. 3. Üleştirme (Katlama) Sayıları: Bir eylemin belirli bir zaman süresi içinde kaç kez yapıldığını belirten katlama sayıları Orhon yazıtlarında sözdizimi yolu ile, yani asıl sayı + *yolı* ya da asıl sayı + *kata* söz öbekleri ile ifade edilir.

tokuz kat üçürgüng topulğınça teritzün tir "dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar terlesinler, der" (IB 50)

2. 2. 2. 4. Belirsizlik Sayıları: Belirsizlik sayıları, başka deyişle, belirsiz miktarları ifade eden sözcükler şunlardır: *az*"az" , *azça* "biraz" , *azkinga* "pek az, azıcık", *üküş*"pek çok".

Belirsizlik sayıları niteleyici, ad ya da zarf olarak kullanılabilir.

1. Niteleyici olarak:

ança bilingler: Bu ırk başıta az emgeki bar; kin yana edgü bolur “öylece biliniz: Bu fal(ın) başında biraz acı var; (ama) sonra yine iyi olur” (IB 57), *üküş atlıg ögrünçüng yook* “(sende) çok atı olan (bir kişinin) sevinci yok” (IB 36)

3. ZARFLAR

3. 1. Yer Zarfları: Orhon Türkçesinde yer zarfları şu eklerle türetilir: $\{+A\}$, $\{+DXn\}$, $\{+gArU\}$, $\{+rA\}$, $\{+rU\}$ ve $\{+DA\}$.

$\{+A\}$ Eski verme-bulunma durumu eki $\{+A\}$ ile türetilmiş yer zarfları şunlardır: *üze* "yukarıda, üstte", *biryе* "güneyde", *yırya - yırye* "kuzeyde", *kurya* "batıda".

üze “yukarıda, üstte” (IB 1, 4, 6, 15, 17, 20, 26, 53, 54, 60, 64)

Yarın kiçe altın örgin üze olurupan mengileyür men “sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum” (IB 1)

$\{+rA\}$ Eki ile türetilmiş yer zarfları şunlardır: *asra* "aşağıda, altta", *içre* "içinde", *taşra* "dışında, dışarıda", *öngre* "önde, doğuda" ve *kirse* "geride, batıda; sonra". Bu zarflara niteleyici türeten $\{+KI\}$ eki de eklenebilir.

asra "aşağıda, aşağıya, altta" (IB 15, 20, 60)

Üze tuman turdı, asra toz turdı “yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı”(IB 15), *Üze tengriке tegir, asra yirke kirür tir* “yukarıda göklere erişir, aşağıda yer(in dibin)e girer” (IB 20), *Üze tengri eşidti, asra kişi bitli* “(beni) yukarıda tanrı işitmiştir, aşağıda insanoğlu bilmişti”(IB 60)

içre "içte, içerde, içine, içinde; gizli" (IB 63)

Sagır içre elik kiyik kirmiş “avlak içine bir erkek karaca girmiş” (IB 63)

$\{+DA\}$ Eki ile türetilmiş yer zarfları şunlardır: *bunta* "burada" (< *bun+ta*) ve *anta* "orada" (<*an+ta*).

anta “orada” (IB 56)

Anta turupan mengileyür men tir “buralarda yaşayıp mutlu oluyorum, der” (IB 56)

3. 2. Zaman Zarfları: Zaman zarfları şu eklerle türetilir: $\{+A\}$, $\{+tüz\}$, $\{+(X)n\}$ ve $\{+tı\}$. Aslında ad olan kün "gün" ve tün "gece" sözcükleri tek başlarına zarf olarak da kullanılır.

$\{+A\}$ Eki ile türetilen tek zaman zarfı *kiçe* (< *kiç+e) "akşamleyin" sözcüğüdür.

kiçe “akşam” (IB 1, 2, 22)

Yarın kiçe altın örgin üze olurupan mengileyür men “sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum” (IB 1), *Yarın kiçe eşür men* “sabah akşam (atımla) rahvan gidiyorum” (IB 2), *Yarın yangrayur, kiçe kengrenür, tir* “(bu yüzden) sabah(ları) söyleniyor, akşam(ları) sızlanıyor, der” (IB 22)

/+tI/ Bu ek yalnız *amtu* "şimdi" zarfında görülür.

amtu "şimdi" (IB 66)

Amtu amrak oğlanım, ança bilingler “şimdi, sevgili çocuğum, şöylece biliniz” (IB 66)

{+kAn}: Eki {-mAz} ekli olumsuz sıfat-fiillere eklenir. Örnekler *Irk Bitig*'de bulunmaktadır.

tükemezken “büyümemiş” (IB 3)

Tanım tüsi takı түkemezken "Vücudumun tüyleri henüz tümüyle bitmemişken" (IB 3)

yarumazkan “ağarmamışken” (IB 21)

Karı üpgük yıl yarumazkan etdi “yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ağarmamışken öttü” (IB 21)

Not: Zaman zarfı gibi kullanılabilen öbür iki sözcük de şunlardır: *bengü* "ebedi, sonsuz", *takı* "daha, henüz" (<*tak-* "eklemek, ilave etmek").

takı “daha, henüz” (IB 3, 33)

Tanım tüsi takı түkemezken "Vücudumun tüyleri henüz tümüyle bitmemişken" (IB 3), *Takı ur, katıgdı ba tir* “daha çok vur, sıkıca bağla!, der” (IB 33)

3. 3. Niteleme ve Durum Zarfları: Tarz zarfları şu eklerle türetilir: $\{+çA\}$, $\{+DI\}$ ve $\{+(X)n\}$.

$\{+çA\}$ Eki ile türetilmiş tarz zarfları.

ança “öyle, öylece, şöyle” (IB 1, 2, 3, vb.)

Ança bilingler : edgü ol “öylece biliniz” (IB 1), vb.

$\{+DI\}$ Eki ile türetilmiş tarz zarfları şunlardır: *edgüti*, *katıgdı*, *yegdive yaraklıgdı*.

edgüti “iyi, iyice” (IB 14, 19, 42)

Katıgdı ba, edgüti ba! tir “sıkı bağla, iyi bağla, der” (IB 14), *Korkma, edgüti ötün; ayınma, edgüti yalbar! tir* “korkma, iyi dua et; korkma, iyi yalvar! der” (IB 19), *Yana edgüti sakınmış* “sonra iyice düşünmüş” (IB 42)

katıgdı “sıkı, sıkıca” (IB 14, 33)

Katıgdı ba, edgüti ba! tir “sıkı bağla, iyi bağla, der” (IB 14), *Takı ur, katıgdı ba tir* “daha çok vur, sıkıca bağla!, der” (IB 33)

3. 4. Azlık – Çokluk Zarfları: Miktar zarfları şunlardır: *kop* "hep, tümüyle", *kopin ay.*, *tüketi*"tümüyle", *bunça* "bunca, bu kadar", *ança* "onca, o kadar", *nençe* "nice, ne çok", *bungsız* "bol bol, fazla fazla", *kalısız* "eksiksiz, pek çok", *kergeksiz* "gereğinden çok, fazlasıyla", *sansız* "sayısız, pek çok", *üküş* "çok", *antag* "onca, o kadar", *ertingü* "pek, pek çok", *takı* "daha, daha çok", *idi / edi* "hiç", *kiçig* "pek az", *neng* "hiç".

kop “hep, hepsi, tümüyle” (IB 15, 29)

Kop ögirer sebinür tir “hepsi (de) mutlu olur, sevinirler, der” (IB 15), *Oglı yutuzı kop ögirer tir* “çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der” (IB 29)

ança “öyle, öylece, onca, öylesine” (IB 1, 2, 3), vb.

Ança bilingler: edgü ol “öylece biliniz (bu fal) iyidir” (IB 1), *Ança biling: edgü ol* “öylece bilin (bu fal) iyidir” (IB 2)

üküş “çok” (IB 36)

Üküş atlıg ögrünçüng yook; kobı atlıg korkınçüng yook, uçruglug kutung yook tir “(sende) çok atı olan (bir kişinin) sevinci yok; (öte yandan, sende) az atı olan bir kişinin korkusu (da) yok (uzun sözün kıyası), uçuşan bayraklarla kutlanacak iyi bir bir talihin yok, der” (IB 36)

antag “öyle, o kadar, onca” (IB 3, 10, 20, 40, 44, 60)

Antag küçlüg men “onca güçlüyüm” (IB 3), *antag alp men, erdemlig men* “onca cesur (ve) onca erdemliyim” (IB 10), *antag alp ermiş* “(bu genç) öylesine güçlü imiş” (IB 40), *antag tir* “(fal) böyle diyor”(IB 44)

takı “daha, henüz” (IB 3, 33)

Tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men, sebdüküimin yiyür men “vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum” (IB 3), *takı ur, katıgdı ba tir* “daha çok vur, sıkıca bağla!, der” (IB 33)

az “az” (IB 57)

Bu ırk başınta az emgeki bar; kin yana edgü bolur “bu fal(ın) başında biraz acı var; (ama) sonra yine iyi olur” (IB 57)

3. 5. Sayı Zarfları: Sayı zarfları ya da öyle kullanılan sözcük ve söz öbekleri şunlardır: *başlayı* "önce, ilk olarak", *ulayı ay.*, *ekinti* "ikinci olarak", *yana* “yine, tekrar, ikinci kez”, *eng ilk, eng ilki* "ilk olarak, ilk önce"

yana "yine, tekrar, sonra" (IB 15, 42, 57, 58)

Yana tengri kutında üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş "(bunlar) yine tanrı lufu ile üçüncü yılda sağ salim (buluşup) görüşmüşler" (IB 15), *yana kelmiş, idişin ayakın esen tükel bulmuş* "sonra yine gelmiş, kabını kacağını sapasağlam bulmuş" (IB 42), *bu ırk başında az emgeki bar; kin yana edgü bolur* "bu fal(ın) başında biraz acı var; (ama) sonra yine iyi olur" (IB 57), *yana sakınmış, kelmiş* "(sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş" (IB 58)

4. ZAMİRLER

4. 1. Şahıs Zamirleri

Orhon Türkçesindeki gerçek kişi zamirleri şunlardır: *ben – men*"ben", *sen* "sen", *biz* (çekimde bizin+), *siz*. Üçüncü kişi zamiri yoktur. Bu görevi işaret zamiri *ol* "o, onlar" görür.

4. 1. 1. Yalın Durum: Yalın durumdaki kişi zamiri cümlenin öznesi olarak ya da yüklem bağlayıcısı olarak kullanılır.

- Cümlenin öznesi olarak: Metinde örneği bulunmamaktadır.
- Yüklem bağlayıcısı olarak:

mengileyür men "mutlu oluyorum" (IB 1, 4, 28, 51, 56), *birgey men* "vereceğim" (IB 2), *tutar men* "tutuyorum" (IB 3), *yyür men* "yiyorum" (IB 3), *saçar men* "saçarım" (IB 20), *yoryur men* "yürürüm" (IB 20), *ölgey men* "öleceğim" (IB 41), *barır men* "gidiyorum" (IB 42), *sapar men* "onarırım" (IB 48), *ulayur men* "oturturum" (IB 48), *itmiş men* "sokmuşum" (IB 48), *möngreyür men* "böğürürüm" (IB 60), *közleyür men* "etrafa bakınırım" (IB 64), *yaylayur men* "yazı geçiririm" (IB 64)

4. 2. Pekiştirme - Dönüşlülük Zamirleri

Pekiştirme-dönüşlülük zamirleri şunlardır: *kentü* "kendi", *özüm* "kendim", *özi* "kendisi, kendileri". Bunlar daha çok bir adı ya da başka bir zamiri pekiştirmek için kullanılır.

4. 2. 1. *kentü* "kendi"

ançıp alku kentü ülügi erklig ol "fakat (yine de) herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir" (IB 66)

4. 2. 2. *özüm* "kendim", *özüng* "kendin", *özi* "kendisi, kendileri"

altun kurugsakımın kılıçın kesipen özüm [in] yul [in]intin, başımın yul ebintin tir "altın kursağımı kılıç ile keserek nefsimi kopar ininden, başımı kopar evinden der" (IB 8), *özüng uzun bolzun ! timiş* "ömrün uzun olsun ! demiş" (IB 47), *özi süsi ögire sebinü ordusingaru kelir, tir* "kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karargahına doğru geliyor der" (IB 34), *ebingerü kelser özi atanmış, ögrünçülüğ atı yitiglig kelir tir* "evine doğru gelirken kendisi

ünlü ve mutlu atı(da) yetkin olarak geliyor der" (IB 55), *özin tilkü yimiş tir* "kendisini(de) bir tilki yemiş der" (IB 46)

4. 3. İşaret Zamirleri

Orhon Türkçesinde iki işaret zamiri vardır: *bu* ve *ol* "o". Sonuncu zamir üçüncü kişi zamiri olarak da kullanılır. İşaret zamirlerinin çekim gövdeleri de sırasıyla *bun+* ve *an+* biçimindedir.

4. 3. 1. Yalın durum

a) Gösterme zamiri olarak: Metinde örneği bulunmamaktadır.

b) Gösterme (işaret) sıfatı olarak:

bu ırk bitig "bu fal kitabı" (IB 66), *bu ırk* "bu fal" (IB 57)

c) *ol* zamiri yüklem bağlayıcısı olarak da kullanılır:

yaşıl kaya yaylagım kızıl kaya kışlagım ol "yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım" (IB 51), *anyıg edgü ol* "(bu fal) çok iyidir" (IB 5), *anyıg yablak ol* "(bu fal) çok kötüdür" (IB 36)

4. 3. 2. Bulunma- Çıkma durumu

anta turupan mengileyür men tir "buralarda yaşayıp mutlu oluyorum der" (IB 56)

4. 3. 3. Araç durumu

kugu kuş kanatinga urup anın kaliyu barıpan öginge kangınga tegürmiş "kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına eriştirmiş" (IB 35)

4. 4. Soru Zamirleri

Soru zamirleri şunlardır: insanlar için *kem* "kim?", nesnelere için *neve negü* "ne?", Runik metinlerde bu zamirlerin şu çekimli biçimleri vetürevleri tesbit edilmiştir: *kemke* "kime?", *neke* "niye? niçin?", *negüde* "nerede?", *neteg* "nasıl?", *neçök* "nasıl?", *nelök* "niçin?" .

4. 4. 1. Ne teg, neteg "nasıl"

kerekü içi ne teg ol? Tügünüki ne teg ol? Közüünüki ne teg? "Çadırın içi nasıl? Bacası nasıl? Penceresi nasıl?" (IB 18), *egni ne teg? Edgü ol. Bağıştı ne teg?* "(Çadırın) çatısı nasıl? İyidir. ipleri nasıl?" (IB 18)

4. 4. 2. *Negü* "ne?"

kün ortu yütürüp, tün ortu kanta, negüde bulgay ol, tir "güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak, der" (IB 24)

4. 4. 3. *Neçük* "nasıl?"

otsuz subsuz kaltı uyın? neçük yoriyin? tir "otsuz ve susuz nasıl yapabilirim? Nasıl hayatta kalırım?" (IB 45)

4. 4. 4. *Nelük* "niçin?"

kangı nelük ölgey ol "gözde sevgilisi niçin ölsün? " (IB 57), *köneki nelük tonggay* "kovası niçin dunsun " (IB 57)

4. 5. Belirsizlik Zamirleri

Belirsizlik zamirleri ya da bunlar gibi kullanılan sözcükler şunlardır: *büntegi* "böylesi", *kamag* "her şey", *kamagı* "hepsi, barı "hepsi" ve *neng* "hiç; herhangi bir"

4. 5. 1. *Kamag* "her şey"

kamag üze yaruk boltı tir "her şeyin üzeri aydınlık oldu der" (IB 26), *kara bulıt yorıdı, kamag üze yagdı* "kara bulut yürüdü her şeyin üstüne yağmur bıraktı" (IB 53)

5. FİLLER

5. 1. FİİL TÜRETME (YAPIM) EKLERİ

5.1. 1. Fiilden Fiil Türetme Ekleri:

{-d-} Pekiştirme çatıları eki.

ıdmiş "yollamış" (IB 19), *kodupan* "bırakıp" (IB 42)

{-gUr-} Ettirgen çatılar türetir.

odguru "uyandırıp" (IB 20), *yügürü* "koşup" (IB 15), *turguru* "kaldırıp" (IB 20)

{-(x)k-}

korkmuş "korkmuş" (IB 2)

{-(X)l-} Edilgen çatı eki.

tirilmiş "dirilmiş" (IB 13), *yarılmış* "yarılmış" (IB 6)

{-lA-} Sıklık çatısı eki.

tapladukumin "dilediğimi" (IB 3)

{-(X)n-} Dönüslü ve edilgen çatı eki.

basın "bata bata" (IB 46), *konmuş* "konmuş" (IB 61), *ötün* "dua et" (IB 19), *sakınmış* "düşünmüş" (IB 42), *sebinür* "sevinir" (IB 15)

{-(X)r-} Orta çatı eki.

kirmiş "girmiş" (IB 63), *olurupan* "oturarak" (IB 1), *körüpen* "görerek" (IB 17)

{-(X)ş-} İşteşlik çatısı eki.

sokuşmuş "rastlamış" (IB 2), *körüşmüş* "görmüşler" (IB 15)

{-(X)t-} Ettirgen çatı eki.

artatmayın "bozmayayım" (IB 59), *semritti* "semirdi" (IB 16), *terit* "terletinceye" (IB 50), *ürkütmeng* "ürkütmeyin" (IB 21)

{-tUr-} Ettirgen çatı eki.

konturu "kondura" (IB 34)

{-Ur-} Ettirgen çatı eki.

köçürü "göç ettire" (IB 34), *tegürmiş* "eriştirmiş" (IB 35)

[-(X)z-] Ettirgen çatı eki.

utuzmaduk "oyunda yenilmek" (IB 29)

5.1. 2. İsimden Fiil Türetme Ekleri:

{+(A)r-}

tanglar "şafak" (IB 26)

{+I-} Daha çok geçişsiz eylemler türetir.

bitidim "yazdım" (IB 67), *yoryyu* "yürüyüp" (IB 15)

{+rA-} Yansıma eylemler türetir.

möngreyür men "böğürürüm" (IB 60), *yangrayur* "söyleniyor" (IB 22)

{+IA-}

mengileyür men "mutlu oluyorum" (IB 1, 4, 28, 51, 56), *kulunlamiş* "yavrulamış" (IB 5), *bedizleyür* "süslüyorlar" (IB 28), *kuşlayu* "avlamaya" (IB 43), *öbkelepen* "öfkelenerek" (IB 58), *buzagulaçı* "doğurmak" (IB 41)

{+U-}

yarumazken "ağarmamışken" (IB 21)

5. 2. ŞAHIS EKLERİ

Orhun Türkçesi döneminde zaman ve kiplerin bütün kişilerle çekimi olsa da, metinde bunların bazıları kullanılmamış olduğundan hepsini buradaörneği bulunmamaktadır.

Orhon Türkçesinde iki türlü şahıs eki vardır:

5. 2. 1. Birinci Tip Şahıs Ekleri:

Şahıs Ekleri Olarak Kişi Zamirlerinin Kullanıldığı Fiil Çekimleri

	Tekil	Çoğul
1. kişi	<i>men</i>	<i>biz</i>
2. kişi	<i>sen</i>	<i>siz</i>
3. kişi	<i>ol</i>	<i>olar</i>

Kişi zamirleri kullanılarak çekimlenen fiil zaman ve kipleri şunlardır:

- Geniş ve şimdiki zaman
- mIş ekli geçmiş zaman
- DAçI ekli gelecek zaman
- gAy ekli gelecek zaman
- çI ekli gelecek zaman

Kullanılışları:

Teklik I. Şahıs:

mengileyür men "mutlu oluyorum" (IB 1, 4, 28, 51, 56), tutar men "tutuyorum" (IB 3), yiyür men "yiyorum" (IB 3), saçar men "saçarım" (IB 20), yoriyur men "yürürüm" (IB 20), sapar men "onarırım" (IB 48), barır men "gidiyorum" (IB 42), ulayur men "oturturum" (IB 48), möngreyür men "böğürürüm" (IB 60), közleyür men "etrafa bakınırım" (IB 64), yaylayur men "yazı geçiririm" (IB 64), birgey men "vereceğim" (IB 2), ölgey men "öleceğim" (IB 41), itmiş men "sokmuşum" (IB 48)

Teklik III. Şahıs:

bulgay ol "bulacak" (IB 24), ölgey ol "ölsün" (IB 57), olurur ol "duruyor" (IB 57)

5. 2. 2. İkinci Tip Şahıs Ekleri:

İyelik Eklerine Benzer Kişi Eklerinin Geldiği Fiil Çekimleri

	Tekil	Çoğul
1.kişi	<i>+m</i>	<i>+mIz</i>
2.kişi	<i>+ng / +G</i>	<i>+ngIz / +GIz</i>
3.kişi	<i>+Ø</i>	<i>+Ø</i>

NOT: Ø = eksiz

Bu yapıyla kullanılan zaman ve kip ekleri şunlardır:

- DI* ekli geçmiş zaman
- sIK* ekli gelecek zaman

Kullanılışları:

Teklik I. Şahıs:

bitidim "yazdım" (IB 67)

Teklik III. Şahıs:

turdu "durdu" (IB 15), etdi "öttü" (IB 21), buldı "buldu" (IB 23), tugdı "doğdu" (IB 26), yarudı "aydınlandı" (IB 26), boltı "oldu" (IB 26), bilti "bildi" (IB 60), bişdi "olgunlaştı" (IB 53), yagdı "yağdı" (IB 53), yorıdı "yürüdü" (IB 53), eşidti "işitti" (IB 54, 60)

5. 3. ŞEKİL VE ZAMAN EKLERİ

5. 3. 1. Bildirme Kipleri

5. 3. 1. 1. Geniş Zaman:

/-r/, /-Ir/, /-Ur/, /-Ar/ ve /yUr/ ekli geniş zaman-şimdiki zaman eylem sıfatı sona alınmış kişi zamirleri ile geniş zaman-şimdiki zaman kipini kurar. Geniş zaman-şimdiki zaman kipinin olumsuz biçimi {-mAz} ekli eylem sıfatı ile onu izleyen bir kişi zamirinden oluşur. 3. kişi zamirsizdir.

	Tekil	Çoğul
1.kişi	<i>-(X)r men</i>	<i>-(X)r biz</i>
2.kişi	<i>-(X)r sen</i>	<i>-(X)r siz</i>
3.kişi	<i>-(X)r / -(X)r ol</i>	<i>-(X)r / -(X)r ol</i>

Kullanılışları:

Teklik I. Şahıs:

saçar men"saçarım" (IB 20), *yoriyur men* "yürürüm" (IB 20), *sapar men* "onarırım" (IB 48), *ulayur men* "oturturum" (IB 48), *közleyür men* "etrafa bakınırım" (IB 64),

Teklik III. Şahıs:

sebinür "sevinir" (IB 15), *tegir* "erişir" (IB 20), *kirür* "girer" (IB 20), *ötünür* "ricadır" (IB 54), *yalbarur* "yakarıştır" (IB 54)

{-mAz} Ekli Olumsuz Biçimler:

tükenmezken "büyümemiş" (IB 3), *yarumazkan* "ağarmamışken" (IB 21)

bar Yükleme:

bar "var, mevcut" anlamındaki bar sözcüğü */-r/* ekli çok eski bir eylem sıfatı olmalıdır. Genellikle yüklem olarak kullanılır.

ança bilingler asığı bar edgü ol "öylece biliniz yararı var, (bu fal) iyidir" (IB 32), *bu ırk başınta az emgeki bar* "bu fal(ın) başında biraz acı var" (IB 57)

Not: bar yüklemine de ol zamiri eklenebilir.

bağışı ne teg bar ol tir "ipleri nasıl ? var der" (IB 18)

5. 3. 1. 2. Şimdiki Zaman:

Eski Türkçede şimdiki zaman için ayrı bir ek bulunmamaktadır. Bunu karşılamak için geniş zaman eki kullanılır. Ekin görevi cümledeki anlamına göre çıkartılabilir.

	Tekil	Çoğul
1.kişi	<i>-(X)r men</i>	<i>-(X)r biz</i>
2.kişi	<i>-(X)r sen</i>	<i>-(X)r siz</i>
3.kişi	<i>-(X)r / -(X)r ol</i>	<i>-(X)r / -(X)r ol</i>

Kullanılışları:

Teklik I. Şahıs:

mengileyür men "mutlu oluyorum" (IB 1), *eşür men* "rahvan gidiyorum" (IB 1), *tutar men* "tutuyorum" (IB 3), *yyür men* "yiyorum" (IB 3), *barır men* "gidiyorum" (IB 42), *yaylayur turur men* "yazı geçiriyorum" (IB 62)

Teklik III. Şahıs:

yangrayur "söyleniyor" (IB 22), *kengrenür* "sızlanıyor" (IB 22), *tileyür* "arıyor" (IB 24), *mengileyür* "neşeleniyor" (IB 28), *bedizleyür* "süslüyorlar" (IB 28), *ögirer* "seviniyorlar" (IB 29), *kelir* "geliyor" (IB 30), *turur* "duruyor" (IB 37), *yoryur* "yürüyor" (IB 40), *tir* "diyor" (IB 44), *uça umatın olurur* "uçmadan oturuyor" (IB 61)

Not: 3. kişi şimdiki zaman yüklemine ol zamiri de eklenebilir:

küneşke olurur ol "güneşte duruyor" (IB 57)

{-mAz} Ekli Olumsuz Biçimler:

umaz "yapamıyor" (IB 65)

5. 3. 1. 3. Geçmiş Zaman: {-DI} / {-mIş}

{-DI} Ekli Geçmiş Zaman:

Kesin geçmiş zaman geçmişte başlamış ve bitmiş bir eylemi belirtmek için kullanılır. Kesin geçmiş zaman eylemin özne tarafından işlendiğini ya da ona tanık olduğunu anlatır. Kesin geçmiş zaman eki iyelik ekleri almış {-D} ekidir.

	Tekil	Çoğul
1.kişi	<i>-DXm</i>	<i>-DXmXz</i>
2.kişi	<i>-DXng / -DXg</i>	<i>-DXngXz / -DXgXz</i>
3.kişi	<i>-DI</i>	<i>-DI</i>

Bu eklerin önsesi olan ötümlü /d/ dişsili /l/, /n/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra ötümsüzleşerek /t/ olur. Başlıca istisnalar asıl Orhon yazıtları için *bar-* eylemi, bazı Yenisey yazıtlarının *adrl-* ve *adrn-* eylemleridir.

Kullanılışları:

Teklik I. Şahıs:

bitidim "yazdım" (IB 67)

Teklik III. Şahıs:

turdu "durdu" (IB 15), *etdi* "öttü" (IB 21), *bultı* "buldu" (IB 23), *tugdı* "doğdu" (IB 26), *yarudu* "aydınlandı" (IB 26), *boltu* "oldu" (IB 26), *bilti* "bildi" (IB 60), *bişdi* "olgunlaştı" (IB 53), *yagdı* "yağdı" (IB 53), *yorıdı* "yürüdü" (IB 53), *eşidti* "işitti" (IB 54, 60)

{-mlş}Ekli Geçmiş Zaman:

{-mlş} ekli geçmiş zaman eylem sıfatı daha çok yüklem olarak kullanılır. Bu geçmiş zaman öznece tanık olunmamış bir eylemi belirtir. Özne hemen daima 3. kişidir.

Kullanılışları:

Teklik I. Şahıs:

iliğ itmiş men "(nitekim) ülkeyi (de) düzene sokmuşum" (IB 48)

Teklik III. Şahıs: Özne zamirsiz 3. kişi

korkmiş "korkmuş" (IB 2), *timiş* "demiş" (IB 2), *kulunlamış* "yavrulamış" (IB 5), *botulamış* "yavrulamış" (IB 5), *urulanmış* "oğlan doğurmuş" (IB 5), *yarılmış* "yarılmış" (IB 7), *sınmış* "kırılmış" (IB 7), *örtenmiş* "yanmış" (IB 9), *kamılmış* "düşmüş" (IB 12), *tirilmiş* "dirilmiş" (IB 13), *körüşmüş* "görmüşler" (IB 15), *binmiş* "binmiş" (IB 16), *ıdemiş* "yollamış" (IB 19), *kölmiş* "koşmuşlar" (IB 25), *barmış* "kaçmış" (IB 27), *sookuşmuş* "rastlamış" (IB 27), *emsimış* "zehirlenmiş" (IB 27), *yapmış* "yap(tır)mış" (IB 28), *utmuş* "kazanmış" (IB 29), *yaramış* "yaralı olmuş" (IB 30), *bulmuş* "bulmuş" (IB 31), *sukmuş* "sokmuş" (IB 33), *sançemiş* "mızraklamış" (IB 34), *armış* "yorulmuş" (IB 35), *tegürmüş* "eriştirmiş" (IB 35), *yimış* "yemiş" (IB 37), *kalmış* "kalmış" (IB 38), *kişemiş* "kösteklemiş" (IB 39), *bolmuş* "olmuş" (IB 41), *kelürmüş* "getirmiş" (IB 41), *ozmuş* "kurtulmuş" (IB 41), *sakınmış* "düşünmüş" (IB 42), *kapmış* "kapmak istemiş" (IB 44), *suçulunmuş* "yolunmuş" (IB 44), *tütinmiş* "sıyırılmış" (IB 44), *tüşmüş* "düşmüş" (IB 46), *kolmuş* "dilemiş" (IB 47), *birmiş* "vermiş" (IB 47), *törütmiş* "türetmiş" (IB 55), *atanmış* "ünlü" (IB 55), *ölmüş* "ölmüş" (IB 57), *tongmuş* "donmuş" (IB 57), *ilinmiş* "takılmış" (IB 61), *ünmüş* "çıkılmış" (IB 63), *kirmiş* "girmiş" (IB 63), *tutmuş* "tutmuş" (IB 63)

5. 3. 1. 4. Gelecek Zaman Çekimleri

{-gAy} Ekli Gelecek Zaman:

{-gAy} ekli gelecek zaman yalnız *Irk Bitig*'de ve öbür *Tun-huang* yazmalarında geçer.

Kullanılışları:

Teklik I. Şahıs:

korkma timiş kut birgey men timiş "(yol tanrısı) korkmayın demiş (size) kut vereceğim demiş" (IB 2), *ölgey men timiş* "öleceğim (galiba) demiş" (IB 41)

Teklik III. Şahıs:

köneki nelük tonggay "kovası niçin donsun" (IB 57), *kangı nelük ölgey ol* "gözde sevgilisi niçin ölsün" (IB 57), *altun tuyuglug adgırlık yarağay* "(bu taya) altın toynaklı bir aygır olmak yaraşır (diye düşünmüş)" (IB 5), *kün ortu yütürüp tün ortu kanta negüde bulğay ol tir* "güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede nasıl bulacak der" (IB 24)

{-çI} Ekli Gelecek Zaman:

Runik harfli metinlerde pek seyrek olarak geçen {-çI} ekli son biçim eylemin gelecekte olacağını belirtir. Bu ek daha çok olumsuz eylem gövdelerine eklenir.

ürüing esri ingek buzagulaçı bolmiş "ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş" (IB 41)

5. 3. 2. Tasarlama Kipleri

5. 3. 2. 1. Emir - İstek Kipi:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	-(A)yIn	-(A)lIm
2. kişi	-Ø / -gIl	-(I)ng/-Ø /-(X)nglAr
3. kişi	-zU(n) / -çUn	-zU(n) / -çUn

Kullanılışları:

Teklik I. Şahıs:

Gönüllülük kipi 1. kişi ve kişilerin bir eylemi işlemek isteğinde olduklarını belirtir. Tekil 1. kişi eki {- (A)yIn}, çoğul 1. kişi eki de {- (A)lIm} dır. Bu ekler ünlü ile biten eylem kök ya da gövdelerine eklendiğinde önses ünlüleri düşer.

ögüm ötin alayın kangım sabın tınlayın tip kelmiş tir "anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der" (IB 58), *yılka tegmişig yıdıtmayın ayka tegmişig artatmayın edgüsi bolzun tir* "bir yıla erişmiş kokutmayayım, bir aya erişmiş bozmayayım hayırlısı olsun der" (IB 59), *otsuz subsuz kaltı uyin neçük yorıyın tir* "otsuz ve susuz nasıl yapabilirim nasıl hayatta kalırım der" (IB 45)

Teklik II. Şahıs:

Buyurma kipi bir ya da daha çok kişiye verilmiş kesin bir buyruğu belirtir. Buyurma kipinin iki türü vardır: 1. Normal buyurma, 2. pekiştirmeli buyurma. Normal buyurma kipinin özel bir eki yoktur. eylem kök ve gövdesiyle bir ve aynıdır. Pekiştirmeli buyurma ise {-gIl} eki ile kurulur.

Normal buyurma : {-Ø} (eksiz)

korkma edgüti ötün ayınma edgüti yalbar tir "korkma, iyi dua et; korkma, iyi yalvar! der" (IB 19), *korkma timiş kut birgey men timiş* "korkmayın, demiş (size) kut vereceğim demiş" (IB 2)

Teklik III. Şahıs:

Buyurma kipinin 3. kişisi {-zUn} eki ile kurulur.

çekik eting kutlug bolzun tir "tarla kuşu! Etin kutlu olsun!, der" (IB 23), *tokuz kat üçürgüng topulğınça teritzün tir* "(öyle ki) dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar terlesinler der" (IB 50)

Çokluk II. Şahıs:

Buyurma kipinin çoğul 2. kişi biçimi {- (X)ng} eki ile kurulur.

ödmeng körmeng ürküt[m]eng tir "heyecanlanmayın, bakmayın, ürkütmeyin, der" (IB 21), *ança biling edgü ol* "öylece bilin: (bu fal) iyidir" (IB 31)

Not: Buyurma kipinin çoğul 2. kişisi *Irk Bitig*'de daha çok {- (X)nglAr} eki ile kurulur.

ança bilingler edgü ol "öylece biliniz: (bu fal) iyidir" (IB 1), *ança bilingler anyıg edgü ol* "öylece biliniz: (bu fal) çok iyidir" (IB 18), *ança bilingler yablak ol* "öylece biliniz: (bu fal) kötüdür" (IB 8), *ança bilingler anyıg yablak ol* "öylece biliniz: (bu fal) kötüdür" (IB 36), vb.

5. 3. 3. Fiillerin Birleşik Çekimleri

Birleşik eylem biçimleri yüklem görevinde bir eylem sıfatı ile onu izleyen çekimli er-yardımcı eyleminden oluşur.

5. 3. 3. 1. Geniş Zamanın Rivayeti: {- (X)r / -Ar er-miş}

Bu kip şimdiki zaman eylem sıfatına er- yardımcı eyleminin {-miş} ekli geçmiş zaman biçiminin eklenmesi ile kurulur. Bu kip geçmişte tanık olunmamış sürekli eylemlerle adet haline gelmiş eylemleri anlatmak için kullanılır.

mengilig beg ermiş "(Anlaşılan) mutlu (bir) bey imiş" (IB 5), *antag alp ermiş* "(Bu genç) öylesine güçlü imiş" (IB 40)

5. 3. 3. 2. Uzak Geçmiş Zaman (Belirsiz Geçmiş Zamanın Rivayeti):{-miş + ermiş}

adıglı tonguzlu art üze sokuşmış ermiş "(Bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlar imiş" (IB 6)

5. 4. BİRLEŞİK FİLLER

Birleşik eylemler iki türdür: 1. Bir ad ya da sıfat ile *bol-*, *kıl-* ve *kış-* yardımcı eylemlerinden oluşan birleşik eylemler, 2. bir eylem zarfı ile onu izleyen bir tasvir eyleminden oluşan birleşik eylemler.

5. 4. 1. İsim ya da Sıfat + Yardımcı Fiil

Bu tür birleşik fiiller, isim ya da sıfattan sonra *bol-* ya da *kıl-* / *kış-* yardımcı fiillerinden oluşur.

İsim ya da sıfat + *bol-* "olmak":

buzagulaçı bol- "doğurmak üzere imiş" (IB 41), *edgü bol-* "iyi olur" (IB 57), *esen tüükel bol-* "sağ salim kalmış" (IB 27), *kutlug bol-* "kutlu olsun" (IB 23), *yaruk bol-* "aydınlık oldu" (IB 26)

5. 4. 2. Asıl Fiil + Zarf-Fiil Eki + Tasvirî Fiil

Bu tür birleşik eylemler genellikle ünlülü bir eylem zarfı ile onu izleyen *bar-*, *ber-*, *id-*, *elt-*, *kal-*, *kel-*, *kör-* ve *u-* eyleminden oluşur.

a) Genellikle ünlülü eylem zarfı + *bar-* "gitmek". Bu birleşik, eylemin tamamlandığını belirtir:

kalıyu bar- "uçup gitmiş" (IB 44), *kuşlayu bar-* "avlamaya gitmiş" (IB 43), *ümeleyü bar-* "konukluğa gitmiş" (IB 47), *yügürü bar-* "koşup gitmiş" (IB 44)

{(X)p} ekli eylem zarfı ile

ünüp bar- "kayaya çıkmış" (IB 49)

b) Ünlülü eylem zarfı + *kal-*. Eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirtir.

turu kal- "kalakalmış" (IB 17)

c) Ünlülü eylem zarfı + *kel-*. Bu da eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirtir.

elti kel- "haberler getirerek geliyor" (IB 7, 11), *sebinü kel-* "sevinç içinde (eve) geliyor" (IB 30, 31), *konturu kel-* "kondura geliyor" (IB 34), *tip kel-* "diye (geri) gelmiş" (IB 58)

ç) Ünlülü eylem zarfı + *u-* "yapabilmek, gücü yetmek, muktedir olmak". Bu birleşik, eylemin yapılabileceğini, bunun için yeterli gücün bulunduğunu bildirir:

kamşayu u- "kımıldayamadan duruyor" (IB 16, 25, 37, 39), *uça u-* "uçamadan" (IB 61)

d) Ünlülü eylem zarfı + *yori*- "yürümek". Bu birleşik de eylemin uzunca bir zaman sürüp gittiğini bildirir:

turguru yori- "yatanları kaldırıyorum" (IB 20)

5. 5. EK FİİL (CEVHER FİİLİ)

İsimlerin sonuna gelerek onlara hareket kazandıran fiildir. Eski Türkçede *er-* ve *tur-* fiilleri bu anlamda kullanılmıştır. daha sonra bu fiillerin bir bölümü kullanımdan düşmüş ve şahıs ekleri kullanılmaya devam etmiştir. *Irk Bitig*'de de şahıs ekli biçimler görülmektedir

tensi men "göğün oğluyum" (IB 1), *yol tengri men* "yol tanrısıyım" (IB 2, 48), *adgır men* "aygırım" (IB 56), *alp men* "cesurum" (IB 10), *bars men* "kaplanım" (IB 10), *erdemlig men* "erdemliyim" (IB 10), *kara kuş men* "kartalım" (IB 3, 51), *kiyik oğlu men* "geyik yavrusuyum" (IB 45), *küçlüg men* "güçlüyüm" (IB 3, 20 , 60), *mengilig men* "mutluyum" (IB 62), *sıgun kiyik men* "erkek geyiğim" (IB 60), *titir bugra men* "dişi deve(li) (bir) erkek deveyim" (IB 20), *togan kuş men* "şahin kuşuyum" (IB 4), *yargun kiyik men* "yargun denilen hayvanım" (IB 62), *yılan men* "yılanım" (IB 8), *munglug ol anyıg yablak ol* "(Bu fal) üzücüdür, çok kötüdür" (IB 22), *anyıg edgü ol* "çok iyidir" (IB 11, 18, 64), *anyıg yablak ol* "kötüdür" (IB 36), *bar ol* "vardır" (IB 18), *beglig ol* "beydir" (IB 57), *edgü ol* "iyidir" (IB 1, 2, 5, 17), vb., *körüklüg ol* "iyidir" (IB 18), *yabız ol* "kötüdür" (IB 12, 24, 44, 45), *yablak ol* "kötüdür" (IB 6, 8, 9, 16, 22), vb.

5. 6. FİİLİMSİLER

5. 6. 1. Sıfat - Fiiller

Sıfat-fiiller, fiilin sıfat şekilleridir, isim gibi çekime girerler. Ayrıca fiilin belirttiği eylemi yapanı da ifade ederler.

{-(I)gma} Ekli Eylem Sıfatı:

{-(I)gma} ekli eylem sıfatı eyleyici adı olarak kullanılır, yani "bir eylemi ya da işi yapan, eden" anlamındadır. Bu eylem sıfatı hem niteleyici hem de ad olarak kullanılır.

Ad olarak:

udıgmağ odguru "uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıyorum" (IB 20)

{-Dok} Ekli Eylem Adı:

{-Dok} eki /l/, /n/ ve /r/ den sonra *-tok / -tök* biçimini alır. Tek istisna *bar-* "gitmek" eylemidir. {-Dok} ekli eylem adı genellikle ad ve geçmiş zaman eylem sıfatı olarak kullanılır. Yüklem görevi ile kullanıldığı kanıtlayan örnekler de vardır.

tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men sebdükümin yiyür men "vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum" (IB 3), *katınga tegi kalmaduk* "katına kadar (sağlam

yeri) kalmamış"(IB 9), *oglin kişisin utuzmaduk yana tokuz on boş kony utmiş* "(Yarıшта) çocuklarını (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış"(IB 29), *tengri unamaduk* "tanrı (bunu) doğru bulmamış" (IB 38)

{-mIş} Ekli Eylem Adı:

{-mIş} ekli geçmiş zaman eylem adı şu görevlerle kullanılır: ad, eylem sıfatı ve yüklem.

yulka tegmişig yıdıtmayın "bir yıla erişmiş kokutmayayım"(IB 59)

{-gAn} Ekli Eylem Sıfatı:

{-gAn} ekli eylem sıfatı hem şimdiki zaman hem de geçmiş zaman anlamlıdır: *esnegeen bars men* "esneyip duran kaplanım"(IB 10)

{-(X)gII} Ekli Eylem Sıfatı:

{-(X)gII} ekli eylem sıfatı bu biçimiyle yazıtlarda geçmez, fakat *Irk Bitig*'de bulunur: *yatıglı* "yatan".

udıımag odguru, yatıglıg turguru yoriyur men "uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıyorum"(IB 20)

5. 6. 2. Zarf - Fiiller

Eylem zarfları yalnız zarf ve zarf tümleci olarak kullanılan eylem biçimleridir. Orhon Türkçesinde eylem zarflarının şu türleri vardır: ünlülü eylem zarfları, *{-yU}* ekli zarflar, *{-(X)p}*, *{-(X)pAn}*, *{-(X)yIn}*, *{-mAtI(n)}*, *{-gAll}*, *{-sAr}*, *{-çA}* ve *{-gInçA}* ekli eylem zarfları.

Ünlülü Eylem Zarfları:

Ünlülü eylem zarfları *{-A}*, *{-I}* ve *{-U}* ekleri ile türetilir. Bu eylem zarfları asıl eylem ile aynı zamanda meydana gelen bir eylemi ifade eder.

{-A} Bu eki alan eylemler şunlardır.

uça "uçup"(IB 15), *biçe* "biçerek"(IB 37), *ögire* "neşe"(IB 30), *aça* "açıp"(IB 40)

{-I} Bu eki alan eylemler şunlardır.

elti "getirerek"(IB 7)

{-U} Bu eki alan eylemler şunlardır.

yügürü "koşup"(IB 15), *odguru* "uyandırıp" (IB 20), *turguru* "kaldırıp"(IB 20), *köçürü* "göç ettire"(IB 34), *konturu* "kondura"(IB 34), *kalıyu* "uçmuş"(IB 35), *basınu* "bata bata"(IB 46), *sebinü* "sevinç içinde"(IB 31)

{-yU} Ekli Eylem Zarfları

{-yU} eki ünlü ile biten eylem kök ve gövdelerine eklenir. Bu eylem zarfı da asıl eylemle aynı zamanda işlenen bir eylemi ifade eder:

kişi oğlu yorıyu aztı "insan oğlu(da) yürüyüp yolunu kaybetti"(IB 15), *yaglıg kamiç bulupan yalgayu tirilmiş* "yağlı bir kepçe bulup yalamış, (öylece) hayatta kalmış"(IB 13), *togan ügüz kuşu kuşlayu barmış* "bir şahin, su kuşu avlamaya gitmiş"(IB 43), *er ümeleyü barmış* "adamın biri konukluğa gitmiş"(IB 47), *bars kiyik engleyü mengleyü barmış* "bir kaplan avlanmaya gitmiş"(IB 49)

{-(X)p} Ekli Eylem Zarfı

Bu eylem zarfı asıl eylemden önce işlenmiş bir eylemi ifade eder.

utru yirde ogri sookuşup tutupan minmiş "yolda karşısına (bir) hırsız çıkmış, (atı) tutup (üstüne) binmiş"(IB 16), *özlük at öng yirde arıp ongup turu kalmış* "(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış"(IB 17), *kün ortu yütürüp tün ortu kanta negüde bulgay ol tir* "güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak, der"(IB 24), *kuğu kuş kanatinga urup anın kalıyu barıpan öginge kangınga tegürmiş* "kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına eriştirmiş"(IB 35), *esri amga yalım kayaka ünüp barmış* "benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış"(IB 49), *tıg at kudrukın tügüp ...* "demir kır atın kuyruğunu düğümle ..." (IB 50), *tip kelmiş tir* "diye (geri) gelmiş, der"(IB 58)

{-(X)pAn} Ekli Eylem Zarfı

Bu eylem zarfı {- (X)p} eylem zarfının genişletilmiş biçimidir.

yarın kiçe altun örgin üze olurupan mengileyür men "sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum"(IB 1), *tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men* "vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyor"(IB 3), *yaglıg kamiç bulupan yalgayu tirilmiş* "yağlı bir kepçe bulup yalamış, (öylece) hayatta kalmış"(IB 13), *utru yirde ogri sookuşup tutupan minmiş yilinge kudursugınga tegi yagrıpan kamşayu umatın turur tir* "yolda karşısına (bir) hırsız çıkmış, (atı) tutup (üstüne) binmiş. (At hızlı koşmakta) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan duruyor, der"(IB 16), *tengri küçinge tag üze yol sub körüpen yiş üze yaş ot körüpen yorıyu barıpan sub içipen yaş yipen ölümde ozmış tir* "(Sonra) Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der"(IB 17), *ak at karşısın üç bolugta talulapan agınka ötügke idmiş tir* "kır at, rakibini üç arayışta seçerek bir dilsiz duaya yollamış, der"(IB 19), *bay er konyı ürküpen barmış* "zengin (bir) adamın koyunu ürküp kaçmış"(IB 27), *tört bulungtaki edgüsi uyuru tirilipen mengileyür bedizleyür tir* "(Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der"(IB 28), *oyma er oğlanın kisisin tutug urupan oş iç oygalı barmış* "(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş"(IB 29), *kuğu kuş kanatinga urup anın kalıyu barıpan öginge kangınga tegürmiş* "kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına eriştirmiş"(IB 35), *altun kurugsakımın kılıçın kesipen özüm[in] yul [in]intin başımın yul ebintin tir* "altın kursağımı kılıç ile keserek nefsimi kopar ininden, başımı kopar evinden, der"(IB 8), *uzun tonlug idişin ayakın kodupan*

barmış "bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş"(IB 42), *togan kuş tengriden kodı tabışgan tipen kapmış ... togan kuşung tırngakı ügüşüpen kalıyu barmış* "bir şahin (işte)bir tavşan! diyerek göklerden aşağı inmiş ve (tavşanı) kapmak istemiş ... şahin pençeleri yolunmuş olarak uçup gitmiş, tavşan derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş"(IB 44), *ölümte ozupan ögire sebinü yoriyur tir* "ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der"(IB 49), *tagda turupan mengileyür men* "dağlarda kaldığım için mutluyum"(IB 51), *oglı öginte kangıta öbkelepen tezipe barmış* "(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş"(IB 58), *bed[ük] tiz üze ünüpen möngreyür men* "yüksek dizlerimin üstüne çıkararak böğürürüm"(IB 60), *yaylag tagıma agıpan yaylayur turur men* "yazlık dağıma çıkararak yazı geçiriyorum"(IB 62), *körüklüg kayaka konupan küzleyür men yagaklıg tograk üze tüşüpen yaylayur men tir* "manzaralı kaya(lık)lara konup etrafa bakınırım, üstü cevizle dolu kavak üzerine inip yazı geçiririm, der"(IB 64)

{-mAtI(n)} Ekli Eylem Zarfı

Bu eylem zarfı ünlülü eylem zarfları ile {-yU}, {-(X)p}, {-(X)pAn} ekli eylem zarflarının olumsuzu olarak kullanılır.

minmiş yilinge kudursugınga tegi yagrıpan kamşayu umatın turur tir "(At hızlı koşmakta) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan duruyor, der"(IB 16), *tuymatın tuzakka ilinmiş uça umatın olurur tir* "farkına varmadan tuzağa takılmış, uçamadan oturuyor, der" (IB 61)

{-gAll} Ekli Eylem Zarfı

Bu eylem zarfının iki farklı görevi vardır: 1. Asıl eylemin amacını ifade etmek; 2. asıl eylemin başlangıç noktası olan bir eylemi ifade etmek.

oyma er oğlanın kisisin tutug urupan oş iç oygalıbarmış "(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş"(IB 29)

{-sAr} Ekli Eylem Zarfı

{-sAr} ekli eylem zarfı şart eylem zarfıdır. İki görevi vardır: 1. Asıl eylemin hangi şart ya da şartlar altında işlendiğini belirtmek; 2. asıl eylemin hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirtmek.

ebingerü kelser özi atanmış ögrünçülüğ atı yitiglig kelir tir "evine doğru gelirken kendisi ünlü ve mutlu, atı(da) yetkin olarak geliyor, der"(IB 55)

{-gInçA} Ekli Eylem Zarfı

Bu eylem zarfı asıl eylemin işlenmesi için geçecek zaman sınırını belirtir.

tokuz kat üçürgüng topulgınça teritzün tir "(Öyle ki) dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar terlesinler, der"(IB 50)

{-kAn} Ekli Eylem Zarfı

Bu eylem zarfı asıl eylemin işlenme zamanını belirtir.

tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men "vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyor"(IB 3), karı üpgük yıl yarumazkan etdi "yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ağarmamışken öttü" (IB 21)

6. EDATLAR (SONTAKI)

İsim, isim soylu sözler ve sıfat-fiilerden sonra gelerek bağlı olduğu bu türden sözler ile cümlelerin öteki öğeleri arasında zaman, mekân, yön, tarz, benzerlik, başkalık vb. gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran sözcüklere **sontaki** denir. Dilbilgisi kitaplarında sontaki yerine **son çekim edatı** veya **ilgeç** terimi de kullanılır.

Orhun Türkçesinde *ara*‘arasında’, *birle*‘ile, ile birlikte’, *sayu*‘her’, *kisre*‘sonra’, *kudı*‘aşağı, (bir ırmağın aşağı mecrası) boyunca’, *teg*‘gibi’, *ötrü*‘sonra’ (<öt- ‘geçmek’), *tapa*‘-a doğru, yönünde’ (<tap- ‘bulmak, arayıp bulmak’), *üçün*‘için’, *üze*‘üzerine, üzerinde’, *tegi* ‘kadar’, *adın*‘başka’ (<*ad- ‘ayırarak), *öngi*‘ayrı, başka’ (<*öng- ‘farklı olmak’) gibi sontakılar kullanılır. Bu sontakılar yalın durum, yönelme durumu, bulunma-çıkma durumu gibi çeşitli durum ekleriyle kullanılır.

6. 1.Yalın Durumla Kullanılan Sontakılar

Adların yalın-durumunu yöneten sontakılar şunlardır: *āra* / *ara*, *birle*, *kudı*, *sayu*, *tapa*, *teg*, *üçün*, *üze*, *eyin*.

***āra* / *ara* "arasında"**

kamuş āra başım "kamuşlar arasında başım"(IB 10), *kamuş āra kalmış* "(Bir köle kız) kamuşlar arasında (yalnız) kalmış"(IB 38), *[Bulut] āra küin tugmış* "adam kaygılı, gök bulutlu oldu"(IB 52)

***teg* "gibi"**

kerekü içi ne teg ol? Tügünüki ne teg ol? Közüünüki ne teg? Körüglüg ol. Egni ne teg? Edgü ol. Bağışı ne teg? Bar ol tir "Çadırın içi nasıl? Bacası nasıl? Penceresi nasıl? Manzaralı. Çatısı nasıl? İyidir. İpleri nasıl? Var, der"(IB 18)

***Üçün* "için, nedeniyle, olduğundan, uğruna"**

içimiz isig Sangun İtaçuk üçün bitidim "ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım"(IB 67 - hatime)

***üze* "üzerine, üzerinde"**

yarın kiçe altun örgin üze olurupan mengileyür men "sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum"(IB 1), *çıntan igaç üze olurupan mengileyür men* "sandak ağacı üzerinde oturarak mutlu oluyorum"(IB 4), *kamağ üze yaruk boltı tir* "her şeyin üzeri aydınlık oldu, der"(IB 26), *üze tuman turdı* "yukarıdan sis bastırdı"(IB 15), *bodun üze yağdı* "halk üstüne yağmur bıraktı"(IB 53), *yagaklıg tograk üze tüşüpen yaylayur men tir* "üstü cevizle dolu kavak üzerine inip yazı geçiririm, der"(IB 64)

6.2. Verme-Bulunma Durumunu Yöneten Sontakılar:

Adların verme-bulunma durumunu yöneten tek sontakı **tegi** "-a kadar" sontakısıdır (<teg- "değmek, varmak, erişmek, ulaşmak"):

katinga tegi kalmaduk, bükinge tegi kodm[ad]uk tir "katına kadar (sağlam yeri) kalmamış, köşe-bucağına kadar (yanmadık yeri) kalmamış, der"(IB 9), *yilinge kudursuginga tegi yagripan kamşayu umatın turur tir* " (At hızlı koşmakta) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan duruyor, der"(IB 16)

6.3. Bulunma-Çıkma Durumunu Yöneten Sontakılar:

Adların bulunma-çıkma durumunu yöneten sontakılar şunlardır: *ötrü, kisre, üzce, adın, öngi ve ingaru...*

öngi "ayrı, başka"

idişimte ayakımta öngi kaçça barır men? tir "kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum ben?, demiş"(IB 42)

6. 4. Bağlama Edatları

6. 4. 1. Sıralama Edatları

Orhon Türkçesinde sıradış bağlaçlar ya da bağlaç görevinde kullanılan sözcükler şunlardır: *azu, artukı, takı, udu, ulayu ve yeme.*

takı "ve, dahi":

tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men "vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyor"(IB 3), *takı ur, katıgdı bā tir* "daha çok vur, sıkıca bağla!, der"(IB 33)

udu "ve" (<ud- "takip etmek, izlemek"):

tang tanglardı, udu yir yarudı, udu kün tugdı "şafak söktü ve yer aydınlandı ve güneş doğdu"(IB 26)

6. 4. 2. Çekim Edatları (Yan Cümle Bağlaçları):

Orhon Türkçesinde yan cümle bağlaçları ya da bu görevle kullanılan sözcükler şunlardır: *üçün, tiyin ve tip.*

üçün "için" (bk. Edatlar):

içimiz işig Sangun İtaçuk üçün bitidim "ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım"(IB 67 - hatime)

tip "diye, için, amacıyla"

kangım sabın tınglayın tip kelmiş tir "babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der"(IB 58)

KAYNAKÇA

AKAR, Ali, *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000

ATA, Aysu, *Orhun Türkçesi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, Eylül 2011

GABAİN, A. von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941 (Türkçeye Çeviren:Mehmet Akalın, *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988)

TEKİN, Talat, *Orhun Türkçesi Grameri*, Simurg Yayınları, Ankara, 2000

TEKİN, Talat, *İrk Bitig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013

METİN

- oo oo oo
1. Tensi men. Yarın kiçe altun örgin üze olurûpan menġileyür men.
Anġa bilinġler: Edgü ol.
- oooo oooo oooo
2. Āla atlıg yol tenġri men. Yarın kiçe eşür men. Utru eki yalıg kişi oġlın
soġuşmış; kişi korkmış. “Korkma!” timiş, “Kut birgey men!” timiş.
Anġa bilinġ: Edgü ol.
- ooo ooo ooo
3. Altun kanatlıg talım kara kuş men. Tanım tüsi takı tükemezken taluyda
yatıpan tapladukumin tutar men, sebdükümin yiyür men. Anġag küçlüg
men.
Anġa bilinġler: Edgü ol.
- o o o
4. Ürünġ esri toġan kuş men. Çıntan ıġaç üze olurûpan menġileyür men.
Anġa bilinġler: [Edgü ol].
- oo oooo oo
5. Beg er yuntınġaru barmış: Āk bisi kulunlamış. Altun tuyuglug adgırlık
yaragay. Tebesinġerü barmış: Ürünġ inġeni botulamış. Altun budl(a)lug
bugralık yaragay. Ebinġerü barmış: Üçünġ kuñcuyı urılanmış. Beglik
yaragay tir. Menġilig beg ermiş.
[Anġa bilinġler:] Anġıy edgü ol.
- oo oo o
6. Adıġlı tonġuzlı ārt üze soġuşmış ermiş. Adıġınġ karnı yarılmış, tonġuzunġ
azıġı sınmış tir.
Anġa bilinġ: Yablak ol.
- oo o oo
7. Er terkleyü kelir. Edgü söz sab elti kelir tir.
Anġa bilinġler: Edgü ol.
- ooo oo o
8. Altun başlıg yılan men. Altun kurugsakımın kılıçın kesipen özüm[in] yul
[in]intin, başımın yul ebintin tir.
Anġa bilinġler: Yablak ol.

- o oo ooo
9. Ulug eb örtenmiş. Katiŋga tegi kalmaduk, bükiŋge tegi kodm[ad]uk tir.
Ança bilinġler: Yablak ol.
- ooo oooo oo
10. Esnegen bars men. Kamuş āra başım. Anġag alp men, erdemlig men.
Ança bilinġler:
- ooo oooo oooo
11. Sarıg atlıg sabçı, yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tir.
Ança biliñ: Edgü ol.
- ooo oooo ooo
12. Er abka barmış. Tagda kamılmış. Tenġride Erklig tir.
Ança bilinġler: Yabız ol.
- oo oooo ooo
13. Tenġrilig kurtga yurtta kalmış. Yaglıg kamaç bulupan yalgayu tirilmiş,
ölümde ozmış tir.
Ança bilinġler:
- oooo ooo oo
14. Kuzgunug ıgaçka bāmiş. “Katıgtı bā, edgüti bā!” tir.
Ança bilinġler:
- o oooo o
15. Üze tuman turdı, asra toz turdı. Kuş og(l)ı uça āztı, kiyik oġlı yügürü āztı,
kişi oġlı yorıyu āztı. Yana Tenġri kutınta üçünç yılda kop esen tükel
körüşmiş. Kop ögırer sebinür tir.
Ança bilinġler: Edgü ol.
- o ooo o oo
16. Toruk at semrittı. Yirin öpen yügürü barmış. Utru yirde ogrı sooġuşup tu-
tūpan minmiş. Yiliŋge, kudursuginġa tegi yagrıpan kamaşayu umatın turur
tir.
Ança bilinġ: Yablak ol.
- ooo ooo oo
17. Özlük at öŋg yirde arıp onġup turu kalmış. Tenġri küçiŋge tag üze yol sub
körüpen, yiş üze yaş ot körüpen, yorıyu barıpan, sub içıpen, yāş yıpen
ölümde ozmış tir.
Ança bilinġler: Edgü ol.

- o oooo oo
18. Kerekü içi ne teg ol? Tügünüki ne teg ol? Közünüki ne teg? Körüglüg ol. Egni ne teg? Edgü ol. Bağışı ne teg? Bar ol tir.
Añça bilinğler: Añyığ edgü ol.
- ooo o oooo
19. Āk at karşısın üç bolugta talulapan agınka ötügke ıdmiş tir. Korkma, edgüti ötüñ; ayınma, edgüti yalbar! tir.
Añça bilinğ: Edgü ol.
- ooo oo oo
20. Titir bugra men. Ürüñg köpükümin saçar men. Üze teñgrike tegir, asra yirke kirür tir. Udımag odguru, yatıglıg turguru yoriyur men. Añtag küçlüg men.
Añça bilinğler: edgü ol.
- o ooo ooo
21. Karı üpgük yıl yarumazkan etdi. Ödmeñg, körmeñg, ürküt[m]eñg tir.
Añça bilinğ: [edgü ol]
- oo o o
22. Uzun tonlug közüñgüsin kölke ıçgınmiş. Yarın yañgrayur, kiçe keñgrenür, tir.
Añça bilinğler: Muñglug ol; añyığ yablak ol.
- oo oooo oooo
23. Oglan kekük tezekin bultı. Çekik, etinğ kutlug bolzun tir.
Añça bilinğler: Edgü ol.
- ooo o ooo
24. Teglük kulun irkek yunt(t)a emig tileyür. Kün ortu yütürüp, tün ortu kanta, negüde bulgay ol, tir.
Añça bilinğler: Yabız ol.
- ooo o ooo
25. Eki öküzüg bir bukursıka kölmiş. Kamşayu umatın turur tir.
Añça bilinğ: Yablak ol.
- o oo oooo
26. Tañg tañglardı, udu yir yarudı, udu kün tugdı. Kamag üze yaruk boltı tir.
Añça bilinğ: Edgü ol.

oo oo oooo

27. Bay er koñyı ürküpen barmış. Börike sookuşmış. Böri agzı emsimiş. Esen tüükel bolmış tir.

Ança bilinğler: Edgü ol.

o oo

28. Kan olurüpan ordu yapmış. İli turmış. Tört bulunğtaki edgüsi uyurı tirilipen menğileyür, bedizleyür tir.

Ança bilinğler: Edgü ol.

oo ooo oooo

29. Oyma er oğlanın kisisin tutug urupan oş iç oygalı barmış. Oğlın kişisin utuzmaduk, yana tokuz on boş koñy utmış. Oğlı yutuzı kop ögirer tir.

Ança bilinğler: Edgü ol.

ooo oo oooo

30. Çıgañy er oğlı kazgançka barmış. Yolu yaramış. Ögire sebinü kelir tir.

Ança bilinğler: Edgü ol.

oooo oooo o

31. Bars kiyik enğke menğke barmış. Enğin menğin bulmış. Bulupan uyasınğaru ögire sebinü kelir tir.

Ança bilinğ: Edgü ol.

oooo o o

32. Bir tabıku yüz boltı. Yüz tabıku miñg boltı. Miñg tabıku tümen boltı tir.

Ança bilinğler: Asıgı bar; edgü ol.

oooo oo oooo

33. Kidizig subka sukmiş. Takı ur, katıgdı bā tir.

Ança bilinğler: Yablak ol.

oooo oooo oo

34. Kan süke barmış. Yagıg sançmış. Köçürü konturu kelir. Özi süsi ögire sebinü ordusınğaru kelir, tir.

Ança bilinğler: Edgü ol.

oooo ooo oooo

35. Er süke barmış. Yolta atı armış. Er kugu kuşka sokuşmış. Kugu kuş kana-tınğa urup anın kalıyu barıpan öginğe kañınğa tegürmiş. Ögi kañgı ögirer sebinür tir.

Ança bilinğler: Edgü ol.

- o o 0000
36. Üküş atlıg ögrünçünğ yook; kobı atlıg korkınçınğ yook, uçruglug kutunğ yook tir.
Añça bilinğler: Anıyğ yablak ol.
- 0000 000 o
37. Bir karı öküzüg bilin biçe kumursga yimiş. Kamşayu umatın turur tir.
Añça bilinğler: Yablak ol.
- 0000 o 000
38. Kamış āra kalmış. Tenğri unamaduk. Abınçu katun bolzun tir.
Añça bilinğler: Edgü ol.
- 0000 00 00
39. Tıgıg tertrü kişemiş. Kamşayu umatın turur tir.
Añça bilinğler: Yablak ol.
- o 0000 0000
40. Talım urı yarın açā yasıçin yalım kayag yara urūpan yalnğusun yoriyur tir.
Antag alp ermiş.
Añça bilinğler: Edgü ol.
- 0000 00 000
41. Ürünğ esri inğek buzagulaçı bolmiş. Ölgey men, timiş. Ürünğ esri irkek buzagu kelürmiş. İdukluk yaragay. Ülügde ozmiş tir.
Añça bilinğ: Edgü ol.
- 0000 o 0000
42. Uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış. Yana edgüti sakınmış. İdişimte ayakımta öngi kañça barır men? tir. Yana kelmiş. İdişin ayakın esen tükkel bulmiş. Ögirer sebinür tir.
Añça bilinğler: Edgü ol.
- 0000 000 000
43. Togan ügüz kuşı kuşlayu barmış. Utru talım kara kuş kopupan barmış tir.
Añça bilinğler: Yablak ol.
- oo 0000 o
44. Togan kuş tenğriden kodı tabışgan tipen kapmış. Togan kuş tırnğakı suçulunmış yana titinmiş. Togan kuşunğ tırnğakı ügüşüpen kalıyu barmış, tabışgan terisi ünğüşüpen yügürü barmış. Antag tir.
Añça bilinğler: Yabız ol.

oo ooo o

45. Kiyik ogli men. Qtsuz subsuz kaltı uyın? Neçük yorıyın? tir.
Añça bilinğler: Yabız ol.

ooo ooo o

46. Tebe titigke tüşmiş. Basınu yimiş. Özin tilkü yimiş tir.
Añça bilinğler: Yab[l]ak ol.

oooo o o

47. Er ümeleyü barmış. Tenğriке sookuşmış. Kut kolmiş. Kut birmiş.
Agılınğta yılkinğ bolzun! Özüñg uzun bolzun! timiş.
Añça bilinğler: Edgü ol.

oooo oooo ooo

48. Karı yol tenğri men. Sınukınğın sapar men, üzükınğın ulayur men. İlig itmiş
men. Edgüsi bolzun tir.
Añça bilinğler: {Edgü ol}.

o oooo ooo

49. Bars kiyik enğleyü menğleyü barmış. Ortu yirde amgaka sookuşmış. Esri
amga yalım kayaka ünüp barmış, ölümte ozmış. Ölümte ozupan ögire
sebinü yoriyur tir.
Añça bilinğ: Edgü ol.

ooo oooo o

50. Tıg at kudrukın tügüp tigret, yazıg kodı yadrat. Tokuz kat üçürgünğ
topulğınça teritzün tir.
Añça bilinğler: Yab[l]ak ol.

ooo ooo oooo

51. Talım kara kuş men. Yaşıl kaya yaylagım, kızıl kaya kışlagım ol. Tagda
turupan menğileyür men.
Añça bilinğler: {Edgü ol}.

oo o ooo

52. Er busuşlug, tenğri bulıtıg boltı. [Bulıt] āra kün tugmış, busañç āra menği
kelmiş tir.
Añça bilinğler: Edgü ol.

oo ooo oo

53. Boz bulıt yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulıt yorıdı, kamag üze yagdı. Tarıg
bişdi; yaş ot ündi; yilkıka kışike edgü boltı tir.
Añça bilinğler: Edgü ol.

- o ooo o
54. Kul sabı beŋgerü ötünür, kuzgun sabı tenŋrigerü yalbarur. Üze Tenŋri eşidti, asra kişi bilti tir.
Ança bilinŋ: Edgü ol.
- oo o oooo
55. Alp er oğlu süke barmış. Sü yirinte erklig sabçı törütmiş tir. Ebiŋgerü kelser özi ātanmış, ögrünçülüŋ, atı yitiglig kelir tir.
Ança bilinŋler: Anıyığ edgü [ol].
- o ooo oo
56. Ügrinŋe kutlug adgır men. Yagak ıgaç yaylagım, kuşlug ıgaç kışlagım. Anța turūpan menŋileyür men tir.
Ança bilinŋler: Edgü ol.
- o oo oo
57. Kanığı ölmüş, könŋeki tonŋmiş. Kanığı nelük ölgey ol? Beglig ol. Köneki nelük tonŋgay? Küneşke olurur ol.
Ança bilinŋler: Bu ırk başınta āz emgeki bar; kin yana edgü bolur.
- oo oo ooo
58. Oğlu öginte kaŋınta öbkelepen tezipeŋ barmış. Yana sakınmış, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kaŋım sabın tınŋlayın, tip kelmiş tir.
Ança bilinŋler: Edgü ol.
- ooo oo ooo
59. Yılka tegmişig yıdıtmayın, ayka tegmişig artatmayın; edgüsi bolzun tir.
Ança bilinŋler: Edgü ol.
- o ooo oooo
60. Tokuz arlı sıgun kiyik men. Bed[ük] tiz üze ünüpen mönŋreyür men. Üze Tenŋri eşidti, asra kişi bilti. Anțaŋ küçlüŋ men tir.
Ança bilinŋler: Edgü ol.
- o oooo ooo
61. Turñya kuş tüşnekiŋe konmış. Tuymatın tuzakka ilinmiş. Uça umatın olurur tir.
Ança bilinŋler: Yab[l]ak ol.
- ooo o oo
62. Yargun kiyik men. Yaylag tagıma ağıpan yaylayur turur men. Menŋilig men tir.
Ança bilinŋler: Edgü ol.

o oo o

63. Kanlık süsi abka ünmiş. Sagır içre elik kiyik kirmiş. Eligin tutmuş. Kara kamag süsi ögirer tir.

Ança bilinğler: Edgü ol.

o oooo ooo

64. Kök boymul togan kuş men. Körüklüg kayaka konûpan küzleyür men, yagaklıg tograk üze tüşüpen yaylayur men tir.

Ança bilinğler: Anÿıg edgü ol.

oo ooo ooo

65. Semiz at agzı katıg boltı. İdisi umaz tir.

Ança bilinğler: Yablak ol.

Hatime (Kolofon)

66. Amtı amrak oğlanım, ança bilinğler: Bu ırk bitig edgü ol. Ançıp alku kentü ülügi erklig ol.

67. Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun İtaçuk üçün bitidim.

ÇEVİRİ

1. Göğün oğluyum (= Çin imparatoruyum). Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
2. Alaca atlı yol tanrısıyım. Sabah akşam (atımla) rahvan gidiyorum.
(Bu yol tanrısı) güler yüzlü iki insanoğluna rastlamış. İnsanoğulları korkmuş. (Yol tanrısı) Korkmayın, demiş, (size) kut vereceğim demiş.
Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.
3. Altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım. Vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısın)da yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum. Onca güçlüyüm.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
4. Ak benekli şahin kuşuyum. Sandal ağacı üzerinde oturarak mutlu oluyorum.
Öylece biliniz: (Bu fal iyidir).
5. Bey atlarına doğru gitmiş. (Bakmış ki) ak kısırağı yavrulamış. (Bu taya) altın toynaklı bir aygır olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez) develerine doğru gitmiş. (Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış. (Buna) altın burunsalıklı buğra olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez de) evine doğru gitmiş. (Bakmış ki) üçüncü prensesi (bir) oğlan doğurmuş. (Buna da) beylik yaraşır (diye düşünmüş), der. (Anlaşılan) mutlu (bir) bey imiş.
(Öylece biliniz:) (Bu fal) çok iyidir.
6. (Bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlar imiş. Ayının karnı yarılmış, domuzun azı dişleri kırılmış, der.
Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.
7. (Bir) adam koşar adım geliyor. İyi haberler getirerek geliyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
8. Altın başlı yılanım. Altın kursağımı kılıç ile keserek nefsimi kopar ininden, başımı kopar evinden, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.

9. Büyük (bir) ev yanmış. Katına kadar (sağlam yeri) kalmamış, köşe-bucağına kadar (yanmadık yeri) kalmamış, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
10. Esneyip duran kaplanım. Kamışlar arasında başım. Onca cesur (ve) onca erdemliyim.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
11. Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der.
Öylece bilin: (Bu fal) çok iyidir.
12. Adam(ın biri) ava gitmiş. Dağda (yürürken) düşmüş. Kudretli (Tanrı) göklerde, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
13. Dindar (bir) yaşlı kadın terk edilmiş kamp yerinde (yalnız) kalmış. Yağlı bir kepçe bulup yalamış, (öylece) hayatta kalmış, ölümden kurtulmuş, der.
Öylece biliniz:
14. (Bir) kuzgunu ağaca bağlamışlar. Sıkı bağla, iyi bağla, der.
Öylece biliniz:
15. Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti, geyik yavrusu koşup yolunu kaybetti, insan oğlu (da) yürüyüp yolunu kaybetti. (Bunlar) yine Tanrı lufu ile üçüncü yılda sağ salim (buluşup) görmüşler. Hepsi (de) mutlu olur, sevinirler, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
16. Zayıf at semirdi. (Kaldığı) yerini düşünüp koşarak gitmiş. Yolda karşısına (bir) hırsız çıkmış, (atı) tutup (üstüne) binmiş. (At hızlı koşmaktan) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan duruyor, der.
Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.
17. (Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış. (Sonra) Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

18. Çadırın içi nasıl? Bacası nasıl? Penceresi nasıl? Manzaralı. atısı nasıl? İyidir. İpleri nasıl? Var, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) ok iyidir.
19. Kır at, rakibini üç arayışta seçerek bir dilsize duaya yollamış, der. Korkma, iyi dua et; korkma, iyi yalvar! der.
Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.
20. Dişideve(li) (bir) erkek deveyim. Ak köpüklerimi (ağzımdan öyle) saçarım (ki) yukarıda göklere erişir, aşağıda yer(in dibin)e girer. Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıyorum. Onca güçlüyüm.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
21. Yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ağarmamışken öttü. Heyecanlanmayın, bakmayın, ürkütmeyin, der.
Öylece bilin:
22. (Bir) kadın aynasını göle düşürmüş. (Bu yüzden) sabah(ları) söyleniyor, akşam(ları) sızlanıyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) üzücüdür, çok kötüdür.
23. (Bir) oğlan kartal tezeğini buldu. Tarla kuşu! Etin kutlu olsun!, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
24. Kör (bir) tay (emmek için) erkek attameme arıyor. Güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
25. İki öküzü bir sabana koşmuşlar. (Öküzler) kımıldayamadan duruyor, der.
Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.
26. Şafak söktü ve yer aydınlandı ve güneş doğdu. Her şeyin üzeri aydınlık oldu, der.
Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

27. Zengin (bir) adamın koyunu ürküp kaçmış. (Yolda bir) kurda rastlamış. (O sırada) kurdun ağzı zehirlenmiş. (Koyun böylece) sağ salim kalmış, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
28. (Bir) han tahta oturup (kendine bir) saray yap(tır)mış. Devleti ayakta kalmış. (Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
29. (Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş. (Yarıшта) çocuklarını (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış. Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
30. Yoksul (bir) adamın oğlu (para) kazanmaya gitmiş. Yolculuğu yararlı olmuş. Neşe ve sevinç içinde (eve) geliyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
31. (Bir) kaplan avlanmaya gitmiş. Avını bulmuş. (Avını) bulup yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor, der.
Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.
32. Bir hünnap yüz oldu. Yüz hünnap bin oldu. Bin hünnap on bin oldu, der.
Öylece biliniz: Yararı var, (bu fal) iyidir.
33. (Adamın biri) keçeyi suya sokmuş. Daha çok vur, sıkıca bağla, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
34. Bir han sefere çıkmış, düşmanı mızraklamış. (Askerlerini) göç ettire kondura geliyor. Kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karargahına doğru geliyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
35. (Bir) adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına eritirmiş. Anası babası neşe ve sevinç içinde, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

36. (Sende) çok atı olan (bir kişinin) sevinci yok; (öte yandan, sende) az atı olan bir kişinin korkusu (da) yok. (Uzun sözün kısası), uçuşan bayraklarla kutlanacak iyi bir talihin yok, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
37. Yaşlı bir öküzü, bir karınca, belini biçerek yemiş. Öküz yerinden kımıldamadan duruyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
38. (Bir köle kız) kamışlar arasında (yalnız) kalmış. Tanrı (bunu) doğru bulmamış. (Bu köle kız) Hatun olsun!, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
39. Demir kır (bir atın ayaklarını) çapraz olarak kösteklemişler. (At) kımıldamadan duruyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
40. Cesur bir genç, omuzları açık, okunun ucu ile yalçın kayaları yara yara yapayalnız yürüyor, der. (Bu genç) öylesine güçlü imiş.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
41. Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş. Öleceğim, (galiba)! demiş; (fakat ölmemiş,) ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bunu) Tanrı'ya kurban etmek uygun olur, (çünkü inek böylece) kötü talihinden kurtulmuş, der.
Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.
42. Bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş. Sonra iyice düşünmüş. Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum ben?, demiş. Sonra yine gelmiş, kabını kacağını sapasağlam bulmuş. Mutlu olup seviniyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
43. Bir şahin, su kuşu avlamaya gitmiş. (Ama) yırtıcı bir kartal yerinden uçup karşısına çıkmış, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
44. Bir şahin (İşte) bir tavşan! diyerek göklerden aşağı inmiş ve (tavşanı) kapmak istemiş. (Bu arada) şahinin pençeleri yolunmuş ve sıyrılmış. Şahin pençeleri yolunmuş olarak uçup gitmiş, tavşan derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş. (Fal) böyle diyor.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.

45. Geyik yavrusuyum. Otsuz ve susuz nasıl yapabilirim? Nasıl hayatta kalırım? der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
46. Bir deve bir bataklığa düşmüş. Bata bata (yine) yemeye devam etmiş, (fakat) kendisini (de) bir tilki yemiş, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
47. Adamın biri konukluğa gitmiş. (Yolda) Tanrı'ya rastlamış. (Ondan) şans dilemiş. (Tanrı da ona) şans vermiş: 'Ağlında atların olsun, ömrün uzun olsun!' demiş.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
48. Yaşlı yol tanrısıyım. Senin kırıklarını onarırım, çıkıklarını yerine oturturum. (Nitekim) ülkeyi (de) düzene sokmuşum. Hayırlısı olsun, der.
Öylece biliniz:
49. Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş. Ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der.
Öylece bilin: (Bu fal) iyidir
50. Demir kır atın kuyruğunu düğümle ve onu osurtuncaya kadar son süratle sür; yağız atı (da) yıkılıp yere yayılıncaya kadar koştur. (Öyle ki) dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar terlesinler, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
51. Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım. Dağlarda kaldığım için mutluyum.
Öylece biliniz:
52. Adam kaygılı, gök bulutlu oldu. Bulutlar arasından güneş doğmuş, kaygılar arasından (da) sevinç gelmiş, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
53. Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı, kara bulut yürüdü her şeyin üstüne yağmur bıraktı. Ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı. Hayvanlar ve insanlar için iyi oldu, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

54. Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der.
Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.
55. Yiğit bir adamın oğlu savaşa gitmiş. Savaş alanında (kendine) güçlü bir sözcü türetmiş, der. Evine doğru gelirken kendisi ünlü ve mutlu, atı (da) yetkin olarak geliyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) çok iyi(dir)
56. Sürüsü ile mutlu bir aygırım. Cevizlikler yazlığım, kuşlu ağaçlar kışlağım. Buralarda yaşayıp mutlu oluyorum, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
57. (Kızın) gözde sevgilisi ölmüş, kovası (da) donmuş. Gözde sevgilisi niçin ölsün? Beydir o. Kovası niçin donsun? Güneşte duruyor.
Öylece biliniz: Bu fal(ın) başında biraz acı var; (ama) sonra yine iyi olur.
58. (Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
59. Bir yıla erişmiş kokutmayayım, bir aya erişmiş bozmayayım. Hayırlısı olsun, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
60. Dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkarak böğürürüm. (Beni) yukarıda tanrı işitmiştir, aşağıda insanoğlu bilmiştir. Onca güçlüyüm, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
61. Turna kuşu tüneğine konmuş. Farkına varmadan tuzağa takılmış, uçamadan oturuyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.
62. *Yargun* denilen hayvanım. Yazlık dağima çıkarak yazı geçiriyorum. Mutluyum, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
63. Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

64. Ak boyunlu gri bir şahinim. Manzaralı kaya(lık)lara konup etrafa bakınırım, üstü cevizle dolu kavak üzerine inip yazı geçiririm, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

65. Semiz atın ağzı sertleşti. Sahibi (onu iyileştirmek için hiçbir şey) yapamıyor, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.

Hatime (Kolofon)

66. Şimdi, sevgili çocuğum, şöylece biliniz: Bu fal kitabı iyidir. Fakat, (yine de) herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.
67. Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar (mürit), mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım.